

INNEHÅLL

3	PROLOG
---	--------

RAPPORTER

5	Collegium Patristicum Lundense
6	Forskningsprogrammet Det tidiga klosterväsendet och det antika bildningsidealet
7	Masterprogrammet Religious Roots of Europe i Lund
9	Forum for patristik
11	Center for studiet av Antikken og Kristendommen
12	Den Kristne Orient
13	Konferenser och seminarier
16	Priser och utnämningar

PLANERAT FÖR 2015

18	Konferenser och seminarier
19	Nya projekt och program
21	Johannesakademin

NYA PUBLIKATIONER

23	Nya avhandlingar
23	Studier
31	Översättningar

ARTIKLAR

- 91 Gösta Hallonsten, *Theology and Economy. The Intersection of Patristics and Modernity in Trinitarian Theology*
- 109 Magnus Halle, *Sanctity Unveiled. The Holy Fool in Apopthegmata Patrum (Gk.Syst.) VII 32*

RECENSIONER OCH BOKANMÄLNINGAR

- 125 *Biskop Sarapion av Thmuis böner*
- 126 Christian H. Bull, Liv Ingeborg Lied & John D. Turner (red.), *Mystery and Secrecy in the Nag Hammadi Collection and Other Ancient Literature*
- 130 *Chrysostomosliturgin*
- 131 Efraim Syriern, *Hymnerna om tron*
- 132 Garth Fowden, *Before and After Muhammad*
- 136 Tomas Hägg, *The Art of Biography in Antiquity*
- 140 Justinus Martyren, *Dialog med jøden Tryfon; Apologi för de kristna, Andra apologin, Justinus martyrium*
- 142 Maijastina Kahlos (red.), *The Faces of the Others*
- 146 *Sankt Brendans sjöfärd*
- 147 Andreas Westergren, *Sketching the Invisible*
- 150 Magnus Zetterholm & Samuel Byrskog (red.), *The Making of Christianity*

PROLOG

I 2014 feiret vi i Norden 200 år med fred. Et såpass fredelig samliv skal man lete lenge etter i politikken verden. *Patristica Nordica Annuaria* markerer jubileet med å styrke sin nordiske profil. I løpet av året har redaksjonen utvidet den nordiske kontaktflaten og fått bistand av en nordisk referansegruppe bestående av Uffe H. Eriksen (Aarhus) og John Kaufman (Oslo); et finskt medlem av gruppen er på trappene.

Patristikken og forskningen på senantikken har lenge ignorert nordiske landegrensener. Samarbeidet mellom de nordiske læresetene er ikke bare noe som har tvunget seg frem, som en dyd av økonomisk nødvendighet; uten den faglige og personlige utvekslingen skulle tidligkristne studier i Norden vært en langt mindre kreativ arena. Med det niende nordiske patristikermøtet, som gikk av stabelen i Lund i august, kan vi se tilbake på en over tredve år lang tradisjon for fruktbar idéutveksling og kritisk diskusjon. Konferansens nordiske profil kommer i fremtiden til å forsterkes ytterligere; deltagerne fra Oslo takket nemlig ja til å arrangere det tiende møtet, som altså vil gå av stabelen i den norske hovedstaden i 2018. Men innen den tid kan vi alle se frem til en givende idémyldring på Oxford-konferansen i august 2015.

Allerede ved det aller første patristikermøtet i Lund innledet Holger Villadsen arbeidet med en nordisk patristisk bibliografi. Det er med både glede og takknemlighet at *PNA* i dette nummeret presenterer en oppdatert videreføring av den bibliografien som så sin spede begynnelse i 1981.

Ingen bestriker at akademisk forskning er et globalt foretagende, men vi behøver også lokale samtaler og regionale forbindelser. Det er derfor overordentlig verdifullt at skissen til enda et nytt nordisk samarbeidsprosjekt nylig har vokst frem: *The Nordic Network for the Study of Judaism, Christianity and Islam in the First Millennium* (NNJCI). Innenfor rammene av tilsvarende samarbeidsprosjekter har unge og

seniore forskere i årevis lært hverandre å kjenne og tatt lærdom av hverandres forskning. Man skal ikke undervurdere betydningen av slike nettverk. Især for vordende forskere er det avgjørende å utvikle sitt kontaktnett og ikke minst utvide sin kompetanse. Året 2014 har faktisk vært et *annus mirabilis* hva gjelder antallet nordiske avhandlinger innenfor vårt emne. Harde økonomiske tider til tross, er det grunn til å tro på en patristisk fremtid.

*PNA*s redaksjon har forøvrig rustet opp tidsskriftet på andre måter enn referansegruppen: Artikkene blir fra og med nr. 29 fagfellevurdert (*peer reviewed*), og forfatterne forsyner dem med emneord og engelsk *abstract*. *PNA* har dermed førts inn i det norske indekset for vitenskapelige tidsskrifter (nivå 1). Nå er det ikke bare velmeriterte professorer fra utlandet som har råd til å avse en artikkel til tidsskriftet; selv de som teller kanter kan hermed blidt sende oss sine tekster.

*Thomas Arentzen &
Andreas Westergren*

RAPPORTER

Collegium Patristicum Lundense

Kollegiet har under det gångna året anordnat det nionde nordiska patristikermötet, en patristisk dag och en patristisk afton.

Den 6 mars anordnades en patristisk afton med Georgia Frank, Colgate University, som höll ett uppskattat föredrag med titeln "The Imaginary Journeys of Symeon Stylites the Younger".

Den 24 mars hölls den patristiska dagen (se vidare nedan) och i anslutning till denna, kollegiets årsmöte. Vid detta tillfälle omvaldes Samuel Rubenson till preses. Till övriga styrelseledamöter omvaldes Thomas Arentzen (kassör), Britt Dahlman (vice preses), Benjamin Ekman (sekreterare), Henrik Rydell Johnsén, Ann Jeanette Søndbø (munskänk) och Andreas Westergren.

Styrelsen har under året haft ett protokollfört sammanträde (11/11). Därutöver har redaktionsutskottet och symposieutskottet mötts för att handlägga de löpande ärendena.

Den 18–20 augusti hölls det nionde nordiska patristikermötet *Mellan tid och evighet. Eskatologiska perspektiv i den tidiga kyrkan* (se vidare nedan).

Eftersom många av kollegiets styrelsemedlemmar är aktiva inom forskningsprogrammet *Det tidiga klosterväsendet och det antika bildningsidealet*, som är inne i en intensiv slutfas, har många av de patristiskt orienterade seminarier och öppna föreläsningar som anordnats i Lund under det gångna året skett i forskningsprogrammets regi.

Den 12 mars hölls ett gästseminarium med Derek Krueger, University of North Carolina, med titeln "Symeon the New Theologian and Bodily Rituals". Krueger, som var i Lund för att vara opponent vid kollegiets kassörs disputation, gav även en föreläsning inom ramen för masterprogrammet *Religious Roots of Europe* med titeln "Visual Celebrations of the Biblical Drama in Early Byzantium".

Patristikseminariet har påbörjat arbetet med att planera och översätta texter till de två kommande volymerna av *Svenskt patristiskt bibliotek* som kommer att fokusera på dogmatiska frågor kring skapelse, frälsning, kristologi och treenighetsteologi.

Den 16 oktober anordnade *Centrum för teologi och religionsvetenskap* i Lund en serie föreläsningar som utforskade ljusets religiösa symbolvärde på olika sätt med anledning av institutionens flytt till den nya LUX-byggnaden. Av patristiskt intresse är den föreläsning som hölls av professorn i kyrkohistoria och tillika CPL:s preses, Samuel Rubenson: "Transformative Light and Luminous Traditions in Early Christian Mysticism and Monasticism".

Forskningsprogrammet Det tidiga klosterväsendet och det antika bildningsidealet, Lunds universitet

Forskningsprogrammet "Det tidiga klosterväsendet och den antika bildningstraditionen" löpte planenligt vidare under 2014, det sjätte året av sju. Programmet anordnade under året fyra workshops, en seminariedag, en längre exkursion till Egypten samt tillsammans med van Leer-institutet i Jerusalem ett symposium förenat med exkursioner till några av det palestinska klosterväsendets viktigaste platser, såväl arkeologiskt som i nutid.

Vår första workshop i slutet av januari behandlade den syriska, arabiska och etiopiska receptionen av *Apophthegmata Patrum* med bl.a. Peter Tóth, London, Grigory Kessel, Mainz, Ute Pietrsuchka och Norman Wetzig, båda från Halle, samt Witold Witakowski och Jonas Karlsson, båda Uppsala, som bidragande gäster. Vår andra workshop i början av mars tog upp nya arkeologiska fynd från de tidigaste egyptiska klostren. Gäst här var Karel Innemme, Leiden, och Georgia Frank, Washington. Vår tredje workshop i början av september behandlade optiska handskrifter från Nag Hammadi såväl som från Vita klostret. Gäster var Alin Suciu från Hamburg samt Hugo Lundhaug, Lance Jenott, Christian Bull, Kristine Toft Rosland och Paula Jean Tutty från NewCont-projektet i Oslo. Vår fjärde workshop i början av december hade som tema "Bön, meditation och liturgi". De inbjudna gästerna var Lorenzo Perrone från Bologna och Luke Dysinger från St. Andrew's abbey i Kalifornien.

Höjdpunkterna under året var de två resorna till Egypten och till

Jerusalem. I Egypten besökte vi ett flertal av de aktiva klostren, liksom viktiga arkeologiska utgrävningsplatser från Luxor i söder till Alexandria i norr. Vi blev oerhört väl mottagna av munkarna och nunnorna i klostren och fick möjlighet att på nära håll se flera av de platser som varit avgörande för forskningsprogrammet. Inte minst intressant var att se de gravar och grottor som munkarna använt under tidigkristen tid inklusive en mängd inskrifter samt att se närheten mellan ökenbergen och floddalen. Under veckan i Jerusalem fick vi se klostren längs Wadi Qilt samt Mar Sabas-klostret, men också utgrävningarna av Euthymius och Martyriusklostren samt kyrkorna vid Herodion, samt inte minst det förnämliga mosaikmuseet vid den gode samarierns rastställe.

Utöver dessa aktiviteter deltog delar av forskningsprogrammets team vid en konferens anordnad av nätverket "Comparative Oriental Manuscripts Studies (COMSt)" kring arbetet med orientaliska handskrifter, samt en liten workshop anordnad av forskningsprojektet "Corpus der arabischen und syrischen Gnomologien" i Halle.

Forskningsprogrammets hemsida har uppdaterats kontinuerligt och en första testversion av ett webbanpassat gränssnitt för några av forskningsresultaten har gjorts tillgängligt för en mindre grupp forskare. Andra delar av programmet har löpt vidare och redovisats vid seminarier samt ovan nämnda workshops. För mer information, se <http://www.mopai.lu.se>.

Masterprogrammet Religious Roots of Europe i Lund

I vanlig ordning har det arrangerats två föreläsningsserier om samspelen mellan judendomen, kristendomen och islam i historia och nutid under det gångna året. Föreläsningarna anknyter till de frågor som studeras i masterprogrammet Religious Roots of Europe, men är också öppna för en intresserad allmänhet.

Vårens serie handlade om att visualisera helighet ("Visualizing Holiness") i de tre religionerna. Eftersom en slags ikonoklasm är gemensam för alla dessa traditioner inbjöd ämnet till en diskussion om spänningen mellan att kunna gestalta det som inte kan (eller får) gestaltas. Även om det var föreläsningar i traditionell mening, blev åhörarna också åskådare, och fick se en mängd olika helgonbilder projiceras för sina ögon. I den första föreläsningen talade en ledande

forskare inom bysantinologin, prof. Derek Krueger från University of North Carolina at Greenboro i USA, om hur det bibliska dramat firades med bilder i det tidiga Bysans. I de två följande föreläsningarna vändes blicken mot nutiden, och två lundaforskare fick möjligheten att resonera kring användningen av populära bilder inom judendomen och islam. Dr. Martin Lund berättade om judiska superhjältar, och diskuterade hur den judiska traditionen om/tolkas för olika syften i serievärlden. I den avslutande föreläsningen visade Dr. Hege Irene Markussen upp hur imamen Ali har gestaltats på posters.

Höstens tema utgick från den fråga som framför allt har diskuterats inom den nytestamentliga forskningen: när skiljdes judendomen och kristendomen åt (den s.k. "Parting of the Ways"), men tillämpade denna fråga även på islam. Från ett nutida perspektiv ser vi judendomen, kristendomen och islam som tre olika religioner, och skillnaden markeras ibland så starkt så att dessa utgör diametralt motsatta kulturer, eller t.o.m. civilisationer. Men om man återvänder till den tid då traditionerna uppstod kan man se hur de växte fram i en så nära relation till varandra att det ibland inte går att skilja dem åt. Dr. Magnus Zetterholm ställde inledningsvis frågan hur den judiska Jesusrörelsen kunde bli en anti-judisk religion, och svarade med att föreslå ett konkret socialt och religiöst sammanhang (100-talets Antiokia), där man drev en separationspolitik, som fick oanade konsekvenser. Till den andra föreläsningen, och till masterprogrammets kompaktseminarium i Lund, kom Dr. Holger Zellentin från University of Nottingham. Zellentin har sin akademiska bakgrund i forskningen av den rabbinska judendomen, men har låtit det studiet i allt högre utsträckning komma att handla om utbytet med det tidiga islam. I sin föreläsning argumenterade han för hur uttalanden om judar och kristna i Koranen bara kan förstås i relation till den samtida (syriska) kristendomen och (palestinska) judendomen. Avslutningsvis talade nestorn för den svenska islamologin, professor Jan Hjärpe, om hur sunni- och shia-traditionerna växte fram.

Förutom dessa föreläsningar har vi under året haft två masterstudenter som har avslutat sin utbildning med en uppsats. Rasulé Baleisaite-Sabakoniene gjorde en komparativ studie av askesens roll i normativa kristna och muslimska texter: "Difference in the Ascetic Behaviour in the Sahih Al-Bukhari and the Synoptic Gospels through the Stories Related to Muhammad and Jesus", och Adrian Ginju (fader Abraham) jämförde i sin tur känslornas roll i tolkningen av Abrahams

offer i judiska och kristna texter: "Beyond the sacred text: the role of emotions in the Rabbinic and Patristic exegesis on Genesis 22". Båda dessa arbeten visar, på lite olika sätt, på relevansen av att göra jämförande studier.

Forum for patristik

De to halvårige seminarer har normalt været afholdt skiftevis på Københavns Universitet og Aarhus Universitet, men seminaret den 20. januar 2014 startede på Det Kongelige Bibliotek i København. Årsagen var, at emnet for første foredrag var Patristiske håndskrifter i Det Kongelige Bibliotek. Og der blev ikke kun lejlighed til at høre om håndskrifter og se dem, men også at røre ved og læse i nogle udvalgte eksemplarer. Foredragsholder var seniorforsker Erik Petersen.

Der har formentlig i Danmark i middelalderen været mange håndskrifter med patristiske tekster, men de er nu forsvundet, og der mangler kildegrundlag for at beskæftige sig med patristik i dansk middelalder. Bibliotekets håndskrifter stammer især fra samlere, der har købt håndskrifter i 1600-tallet og 1700-tallet. En stor samling stammer fra Gottorp Slot. I 1938 blev Universitetsbibliotekets håndskrifter overført til Det Kongelige Bibliotek. En vigtig arv er håndskrifter og forarbejder fra Johann Albert Fabricius (1668–1736), som Erik Petersen skrev disputats om i 1998: *Intellectum liberare*.

De næste to foredrag ved seminaret blev holdt på Københavns Universitet. Uffe Holmsgaard Eriksen lagde ud med et foredrag om Nedfarten til Dødsriget. Da seminaret blev holdt var Uffe ph.d.-studerende, men har efterfølgende i foråret 2014 forsvaret sin afhandling om Romanos: *Drama in the Kontakia of Romanos the Melodos – a Narratological Analysis of Four Kontakia*. Som tilgang til emnet brugte han især det dramaturgiske begreb peripeti, som stammer fra Aristoteles og betegner et afgørende vendepunkt i et drama. I oldkirkelige tekster blev Kristi nedfart til Dødsriget set som et sådant vendepunkt, hvor rollerne blev byttet om. Gud sendte Kristus ned i Dødsriget som madding på en fiskekrog for at få Djævelen til at bide på og blive indfanget. I foredraget blev inddraget tekster fra NT, Gregor af Nyssa, Nikodemusevangeliet, Romanos m.m.

Emnet for sidste foredrag var Synesios fra Kyrene (ca. 370–413), og foredragsholder var Torben Damsholt, som har oversat en del

patristiske tekster, især af Augustin. Den aktuelle anledning til foredraget var, at han har oversat nogle prosaskrifter af Synesios og er i færd med at forberede en udgivelse af skrifterne: Kejsermagten, Forsynet, Dion, Drømme, to folketaler og Skallepandens pris. I foredraget redegjorde Torben Damsholt for hovedtræk i Synesios' liv og hovedpunkter i de oversatte skrifter. Synesios var opdraget som "hedning" og studerede i Alexandria under den nyplatoniske filosof Hypatia. De sidste år af sit liv (411–413) var Synesios biskop i Ptolemais, men der er ikke noget, der ligner en omvendelse à la Augustin, og de bevarede skrifter er alle fra hans før-kristne periode. Han var en typisk repræsentant for tidens nyplatonisk farvede græske kulturtradition, som han uden større problemer kunne forene med kristendommen.

Anna Marie Aagaard udsendte i 2013 en bog med titlen: *Mod til at tro. Kapitler om hellighed* (Anis 2013). Bogen indeholder nogle kapitler af umiddelbart patristisk relevans. Ved seminaret i Aarhus (25. august 2014) holdt hun et foredrag med samme titel som bogen. Foredraget knyttede især til ved bogens to sidste kapitler om "Åndelig sans" og "Mine øjne har set din frelse". Mottoet var Simeons ord i templet: "Mine øjne har set din frelse" (Luk. 2,30). Og vinklingen var især bestemt af Origenes' tanker om en åndelig sans (troens øjne), der ser mere og forstår mere, end det de ydre sanser registrerer.

De sidste to foredrag ved august-seminaret præsenterede nogle af resultaterne fra det netop afsluttede forskningsprojekt ved Aarhus Universitet om konversion og initiation i antikken.

Jakob Engberg havde med et citat fra Tertullian givet sit foredrag overskriften: "Hvis kejsere havde kunnet være kristne". Foredragets emne var spørgsmålet om årsagerne til Romerrigets kristning, og herunder især om den udbredte forklaringsmodel om en tæt sammenhæng mellem den konstantinske vending og kristendommens vækst kan opretholdes. Det mente Jakob Engberg ikke, at den kan. Årsagerne til omvendelse var et samspil af mange forskellige faktorer. Kristendommens vækst i de første århundreder har været markant, omkring 3% om året, og i mange generationer har konvertitterne udgjort et flertal.

Anders-Christian Jacobsen havde seminarets sidste foredrag: Kyril fra Jerusalem om dåb og dåbsoplæring. Kyrils kateketiske og mystagogiske taler giver et detaljeret indblik i, hvordan dåbsforberedelsen og dåben foregik i Jerusalem i 300-tallet. Til indledning

blev der givet en generel introduktion til Kyrils liv og teologi og forholdene i Jerusalem. Emnet var primært dåbsteologi og dåbsliturgi.

I 2015 afholdes der også to seminarer i Forum for Patristik. Sted og dato er fastlagt: København den 19. januar, og Aarhus den 24. august. Programmet er ikke endelig fastlagt endnu. Når det er afklaret, kan programmet læses på hjemmesiden: www.patristik.dk. Og hvis man ønsker tilsendt en elektronisk invitation til seminarerne, kan man sende en mail til: forum@patristik.dk. Det er ganske gratis og uforpligtende.

I tilknytning til Forum for Patristik udgives der med uregelmæssige mellemrum nogle e-artikler (små e-bøger). Der er ikke udgivet nogen artikler i 2014. Der er hidtil kun publiceret artikler på dansk, men det elektroniske tidsskrift er også åbent for artikler på norsk eller svensk. Internettidsskriftet er åbent for længere artikler, end der plads til i traditionelle tidsskrifter. Artikler til internettidsskriftet sendes til adressen: redaktion@patristik.dk.

Holger Villadsen

Center for Studiet af Antikken og Kristendommen, Aarhus Universitet

Center for Studiet af Antikken og Kristendommen (<http://csac.au.dk/>) havde følgende arrangementer i 2014:

4. februar: "Gregorius Nazianzenus' theological manual: Considering the Genre and Technic of Adversus Eunomianos (or. 27) and De theologia (or. 28)". Seminar med dr. Anna Usacheva.

6. marts: "The formation of (Rabbinic) Jewish and Christian identities: The role of heretics". Seminar med dr. Karin Hedner-Zetterholm, Lund.

8. maj: "Reading Paul with and against contemporary continental philosophers: Typology, anthropology, and bodily difference". Forelæsning ved professor Benjamin H. Dunning (Fordham University).

20. maj: "Paul in Marcion". Seminar med professor Jörg Ulrich, Halle-Wittenberg, (adjungeret professor ved Aarhus Universitet).

Samme dag: "The Oxford guide to the historical reception of Augustine". Bogpræsentation og reception ved professor Karla Pollmann, University of Kent (adjungeret professor i Aarhus).

10. oktober: "Reasons for the anti-Jewish and anti-Christian literature in Late Antiquity and the Early Middle Ages". Seminar med Rodrigo Laham Cohen (University of Buenos Aires), der var på gæstefold ved Aarhus Universitet.

18. november: "Using your research skills beyond the 'walls' of the university". Seminar med Robert Bonde Nielsen Hansen og Thorsten Rørbæk, forhenværende ph.d.-studerende ved Aarhus Universitet og tilknyttet CSAC.

9. december: "Christian Arabic identity formation in the early Abbasid world". Seminar med ph.d.-studerende Søren Sindberg Jensen.

Den Kristne Orient, Aarhus Universitet

Den Kristne Orient er en forskningsenhed under Forskningsprogrammet for Teologi ved Aarhus Universitet. Enheden havde følgende arrangementer i 2014:

18. marts: Præsentation af to nye bøger, skrevet af medlemmer af forskningsenheden:

- Jan Doehorn: *Testament Jakobs* (Jüdische Schriften aus hellenistisch-römischer Zeit. Neue Folge 1/7), Gütersloh 2014.
- Nils Arne Pedersen og John Møller Larsen: *Manichaean Texts in Syriac: First Editions, New Editions and Studies* (Corpus Fontium Manichaeorum, Series Syriaca 1). Turnhout 2013. Bogen rummer udgaver af meget gamle syriske fragmenter. De er skrevet i "manikæisk skrift", en særlig version af den aramæiske tekst, og nogle af fragmenterne rummer formodentlig tekster af Mani, den gnostiske profet fra det 3. århundredes Irak.

1. april: Foredrag ved Hugo Lundhaug, førsteamanuensis, Universitetet i Oslo.

1. maj: "Manichaeism and the Nag Hammadi Library". Foredrag ved postdoc René Falkenberg, Aarhus Universitet.

27. august: "Kristne og orientalske fortællinger om djævelens fald i urtiden (med særlig henblik på myter fra Ætiopien)". Foredrag ved lektor Jan Doehorn, Aarhus Universitet. I forbindelse med foredraget var der lejlighed til at sige farvel til Jan, der har fået ansættelse som

Senior Lecturer i Durham i England. Jan, der var med til at grundlægge forskningsenheden og har spillet en afgørende rolle i den, vil dog fortsætte som internationalt tilknyttet medlem af forskergruppen.

5. november: "Et Jødekrigent forlæg for Jakobs første åbenbaring?" Foredrag ved lektor Nils Arne Pedersen, Aarhus Universitet.

27. november: "Evidence of a Syriac *Diatessaron* in a passage from Mani's *Šabūhragān*?" Foredrag ved postdoc Claudia Leurini, Aarhus Universitet.

Uffe Holmsgaard Eriksen

Konferenser och seminarier

Lund, 24 mars 2014

Patristisk dag: Patristik och teologi – ett ömsesidigt beroende

Årets patristiske dag gikk av stabelen den 24. mars 2014 i CTRs lokaler. Tema for dagen var "Patristik och teologi – ett ömsesidigt beroende." To forelesninger fikk prege dagen. Den første var av Christoph Marksches, professor i patristikk og tidligere rektor ved Humboldtuniversitetet i Berlin. Marksches foreleste over temaet "Patristics and Theology: What can Theology contribute to Patristics today and what can Patristics contribute to Theology today?" Den andre forelesningen holdt Gösta Hallonsten, professor (nå emeritus) i systematisk teologi ved Lunds universtet og Newmaninstituttet i Uppsala. Hallonsten diskuterte "Theology and Economy – The intersection of Patristics and modernity in Trinitarian Theology." Etter forelesningene fikk vi alle ta del av en paneldiskusjon med – bortsett fra de allerede nevnte – Andreas Westergren, Lovisa Nyman og Samuel Rubenson. Tradisjonen tro ble dagen avsluttet med en patristisk buffé som tok oss ut i de små timene.

Köpenhamn, 3–5 april 2014

Material Philology and the Dead Sea Scrolls: New Approaches for New Text Editions

Konferensen vid Köpenhamns universitet var ett samarrangemang mellan the Qumran Initiative, Köpenhamns universitet och projektet "Biblical Texts Older than the Bible", Universitetet i Agder. Inbjudna

talare var: George Brooke (Biblical Criticism and Exegesis, University of Manchester), Matthew Driscoll (Arnamagnæan Studies, University of Copenhagen), Eibert Tigchelaar (Biblical Studies, University of Leuven), Michael Langlois (Faculty of Protestant Theology, University of Strasbourg) och Liv Ingeborg Lied (MF Norwegian School of Theology).

Aarhus, 5–9 maj 2014

Cultural Theory, Historiography, and the Study of Early Christianity

Metodseminariet ägde rum vid Aarhus universitet och hölls av Benjamin H Dunning (Fordham University). Seminariet fokuserade på frågor kring värdet av och farorna med att använda samtida kritisk teori i historiska studier särskilt av tidigkristna texter. Vid seminariet kunde även deltagarna diskutera sina egna arbeten i relation till temat för seminariet. Seminariet arrangerades av Jonathan Cahanas postdoc-projekt "Wrestling with Archons: Gnosticism as a Critical Theory of Culture", som finansieras av Det Frie Forskningsråd i Danmark. Se <http://projects.au.dk/wrestlingarchons/>.

Roskilde, 22–25 juni 2014

Rewriting in Luke and Acts: A Conference on Luke's Literary Creativity

Formålet med konferensen var at undersøge potentialet for at anvende begrebet "rewritten Bible" på Lukasevangeliet og Apostlenes Gerninger. Arrangørerne var professor Mogens Müller, professor Jesper Tang Nielsen, postdoc Stefan Nordgaard og postdoc Finn Damgaard, alle fra Afdeling for Bibelsk Eksegese ved det Teologiske Fakultet, Københavns Universitet. Konferencen fandt sted som en del af større forskningsprojekt om "Evangelierne som genskrevet bibel", støttet af Velux-Fonden. Se <http://teol.ku.dk/abe/forsk/>.

Aarhus, 23–26 juni 2014

The Gospel of John as Genre Mosaic

Med deltagere fra forskellige discipliner blev spørgsmålet om forskellige litterære og retoriske generer i Johannesevangeliet ud-forsket. Ved konferencen talte bl.a. Harold W. Attridge (Yale), Colleen Conway (Seton Hall, New Jersey), Jörg Frey (Zürich) og George Parsenios (Princeton). Se <http://nt.au.dk/the-gospel-of-john-as-genre-mosaic/>.

Lund, 18–20 augusti 2014

Nionde Nordiska patristikermötet: Mellan tid och evighet. Eskatologiska perspektiv i den tidiga kyrkan

Det niende Nordiske Patristikermøtet ble gjennomført 18–20 august på Pufendorfinstituttet i Lund. Mer enn 40 forskere og studenter fra alle de nordiske land (utenom Island) deltok på konferansen, som i år hadde temaet *Mellan tid och evighet: Eskatologiska perspektiv i den tidiga kyrkan*. Mandagen åpnet med tre nokså ulike perspektiver på tidligkristen eskatologi: Anders Klostergaard Pedersen talte utifra et kultur-evolutionært perspektiv, Päivi Vähäkangas foredrag om Nag Hammadi og Liv Ingeborg Lied gav nyfilologiske perspektiver på 2 Baruk. Etter foredragene var der supé på det gamle Biskopshuset.

Tirsdagen startet med eskatologisk gjennomgang av teologene Ireneus (John Kaufmann) og Origenes (Anders-Christian Jacobsen); deretter la deltagerne ut på en guidet rundtur i middelalderens Lund. Onsdag formiddag var viet pågående prosjekter: Johan Åhlfeldt viste frem sitt *Digital Atlas of the Roman Empire*, før Sverre Elgvin Lied, Paul Linjamaa og Kristine Toft Rosland presenterte sine pågående doktorgradsprosjekter og Holger Villadsen la frem planer for utgivelse av Severian av Gabalas Genesishomilier. Programmet avsluttet med Andreas Westergrens perspektiver på hagiografisk eskatologi og Torstein Tollefsens foredrag om Maximos Bekjenneren. Hovedforedragene vil bli publisert i serien *Patristica Nordica* (nr. IX) på Artos bokforlag.

Det ble foreslått at det patristiske miljøet i Oslo (Frøyshov, Kaufmann og Lied) skulle ta ansvar for gjennomføringen av neste NP om fire år og at man dermed skulle la arrangementet begynne å gå på rundgang mellom Lund, Oslo og Aarhus – og kanskje andre nordiske byer? Konferansen var som alltid riktig hyggelig, og deltagerne sa seg svært fornøyde med årets arrangement, som ble avsluttet med middag på Stäket restaurant onsdag kveld.

Köpenhamn, 20–22 augusti 2014

From Stoicism to Platonism? On a Possibly Asymmetrical Relationship of the Two Philosophical Schools in the Period 100 BCE–100 CE

Konferansen arrangerades vid Det konglige danske Videnskabernes Selskab i Köpenhamn av Centre for Naturalism and Christian Seman-

tics, med en lång rad internationella talare: George Boys-Stones (Durham, UK), Mauro Bonazzi (Milano), Alexander Long (St Andrews), Malcolm Schofield (Cambridge), Christopher Gill (Exeter), Myrto Hatzimichali (Cambridge), Gregory E. Sterling (Yale), Carlos Lévy (Paris), David T. Runia (Melbourne), Anthony A. Long (Berkeley), Stanley K. Stowers (Brown), Brad Inwood (Toronto), Charles Brittain (Cornell), Gretchen Reydams-Schils (Notre Dame), Harold W. Attridge (Yale), Rainer Hirsch-Luipold (Berne), Jan Opsomer (Leuven).

Aarhus, 29–31 oktober 2014

Cityscapes and Monuments of Remembrance in Western Asia Minor

Ved denne konference blev fire forskellige "cityscapes" og monumenter belyst: det private, det offentlige, det hellige og gravpladsen i perioden fra ca. 600 f.v.t. til 500 e.v.t. Konferencen var organiseret af Eva Mortensen (Aarhus Universitet), Poul Pedersen (Syddansk Universitet), Birte Poulsen (Aarhus Universitet) og Martina Seifert (Universität Hamburg)

Priser och utnämningar

Johan Lundblads pris 2014

Lars Rydbeck har av Svenska Akademien tilldelats det prestigefyllda Johan Lundblads pris 2014. Svenska Akademien skriver: "Priset, som instiftades 2013, avser att belöna ett förtjänstfullt och av god stilkonst präglat arbete inom äldre historia eller klassisk filologi. [...] Lars Rydbeck är klassisk filolog och nytestamentlig exeget, född 1934 och bosatt i Lund. Han blev fil.dr vid Uppsala universitet på avhandlingen *Fachprosa, vermeintliche Volkssprache und Neues Testament* 1967 och verkade sedan under många år som docent vid Centrum för teologi och religionsvetenskap vid Lunds universitet. Under de senaste åren har han givit ut *När de gamla gudarna dog – grekiskt och kristet på väg mot senantikens*, 2012." Se www.svenskakademien.se. Vi gratulerar Lars Rydbeck, som länge har varit en aktiv medlem i *Collegium Patristicum Lundense*.

Professorsudnævnelse

Lektor, cand.theol., ph.d., Anders-Christian Jacobsen blev i april udnævnt til professor MSO (med særlige opgaver) i faget Dogmatik ved Afdeling for Teologi, Institut for Kultur og Samfund, Det Kulturvidenskabelige Fakultet, Aarhus Universitet.

Anders-Christian Jacobsen skal i sin ansættelse som professor MSO de næste fem år dels undersøge inspirationen fra Origenes i den lutherske tradition og på det grundlag prøve at formulere et mere positivt teologisk menneskesyn inden for rammerne af den lutherske teologiske tradition. Projektet er en del af et større internationalt forskningsprojekt, hvor receptionen af Origines' teologi og filosofi i forskellige dele af den vestlige tradition undersøges. Desuden skal han som professor arbejde med en generel udvikling og styrkelse af faget dogmatik. Det vil foregå i tæt samarbejde med kollegaer inden for faget.

PLANERAT FÖR 2015

Konferenser och seminarier

Aarhus, 29 maj–2 juni 2015

Nordic New Testament Conference 2015: New Testament Scholarship in the Nordic Countries: Trends and Tasks

Sommaren 2015 anordnas Nordic New Testament Conference vid Aarhus universitet. En rad seminarieteman erbjuds: The Radical New Perspective on Paul; Jesus and the Gospels; New Testament Traditions in the Context of Early Judaism; Emotions in the New Testament; The Reception of Biblical Traditions; Ideological Criticism and Hermeneutics in New Testament Studies. Huvudtalare är Paula Fredriksen (Jerusalem): "Paul, the Apostle of Judaizing", Runar Thorsteinsson (Reykjavik): "Jesus as Philosopher"; Petri Luomanen (Helsinki): "Judaism and Anti-Judaism in Apocryphal Gospels"; Ole Daviden (Aarhus): "The Story and its Emotions: Narrative Genre, Human Passion, and New Testament Religion"; James Kelhoffer (Uppsala): "The Reception of Biblical Traditions in Second Clement"; och Turid Karlsen Seim (Oslo/Rome): "End without End: Textual and Hermeneutical Reflection on the Gospel Endings as Aborted Closure". Se nt.au.dk/nntc.

Roskilde, 21–24 juni 2015

Gospel Interpretation and the Q-Hypothesis: International Conference

Konferensen, som äger rum i Roskilde, handlar de synoptiska evangelierna och Q-hypotesen. En rad internationella forskare är inbjudna: Stefan Alkier, Eve-Marie Becker, Mark Goodacre, Christoph Heil, Werner Kahl, John Kloppenborg, Shelly Matthews, Clare Rothschild, Hildegard Scherer, Christopher Tuckett och Francis Watson. Organisatörer är Mogens Müller, Stefan Nordgaard och Heike Omerzu.

Tampere, 6–8 augusti 2015

On the Road: Travels, Pilgrimages and Social Interaction

Den sjätte internationella *Passages from Antiquity to the Middle Ages*-konferensen äger rum den 6–8 augusti, 2015, och handlar om olika sociala och kulturella perspektiv på resande och kulturellt utbyte. Vad motiverade människor till att resa i antiken och under medeltiden? Se <http://www.uta.fi/trivium/passages/> eller kontakta arrangörerna via e-mail: passages@uta.fi.

Oxford, 10–14 augusti 2015

XVII International Conference on Patristic Studies

Den sjuttonde internationella patristikkonferensen äger rum i Examination Schools i Oxford 10–14 augusti 2015. Registrering och anmälan sker via <http://www.oxfordpatristics.com/>. Vid konferensen blir det i vanlig ordning en sammankomst för nordiska forskare.

Den patristiska dagen i Lund 2015

Den patristiska dagen 2015 kommer att ske till hösten, vilket faktiskt är i enlighet med de ursprungliga stadgarna. Temat för dagen kommer att vara estetiska perspektiv i studiet av fornkyrkan, och bland talarna finns Thomas Arentzen, som arbetar med tidigkristna hymner, och Ståle J. Kristiansen, som är konsteoretiker och har sysslat med Dionysios Areopagiten. Datum kommer att annonseras senare.

Nya projekt och program

Nytt internationellt forskningsprojekt

The Migration of Faith: Clerical Exile in Late Antiquity

Britiske AHRC har beviljat 350.000 £ till ett projekt, där i 2014–17 vil undersöka biskoppers eksil i senantikken. Digital Humanities, Sheffield, utvecklar en databas till registrering och analys av biskoppers eksil. Den konstantinske vändning betød ikke kejserlig beskyttelse for alle kristne. Skiftende kejsere støttede forskellige kristne retninger og bekæmpede andre. Den foretrukne kejserlige sanktion mod besværlige biskopper var eksil, germanske konger foretrak også denne strafform og hundreder af biskopper blev ramt. Projektet undersøger myndig-

hedernes motiver, betingelser for eksil, varighed, de eksileredes opretholdelse og etablering af netværk, de heraf følgende udvekslinger af ideer og hvordan de eksilerede selv og andre reagerede på straffene.

Projektet er et samarbejde mellem Julia Hillner, Historie, Sheffield, Jörg Ulrich, Teologi, Halle-Wittenberg, adjungeret i Aarhus, og Jakob Engberg, Teologi, Aarhus. Én postdoc og ph.d.-studerende er blevet ansat. Se <http://www.hrionline.ac.uk/sites/clericalexile/>.

Nytt forskningsprojekt

Bodies in Motion. Religion and Corporeality in Late Antiquity

Thomas Arentzen har fått postdoktor-midler fra Norges forskningsråd for forskningsprosjektet *Bodies in Motion. Religion and Corporeality in Late Antiquity* i Oslo. Prosjektet skal undersøke hvordan senantikke hymner i Konstantinopel preget, forholdt seg til og samhandlet med kroppslige tilhørere. Hvilke ressurser gav tekstene kvinner og menn for å iscenesette seg selv, og hva lærte de dem å forvente av seg selv som fysiske og sanselige vesener? Målet er å gi nye, etter-cartesianske forestillinger om vår kroppslige fortid.

Nytt engelskspråkigt masterprogram

Master in Christianity and Judaism in Antiquity

This new Master's programme aims at providing insights into the development of Jewish and Christian identity and culture in antiquity between the 3rd century BCE and 7th century CE, in the various intellectual, social, and material contexts of antiquity.

In addition to writing a thesis, the study program is based on courses in history, religious studies and language. This includes courses in

- one or more ancient languages (Hebrew, Greek, Latin, Coptic, or Syriac)
- the history of Christianity and Judaism in their ancient contexts
- the material culture of Christianity and Judaism in antiquity (art, manuscripts, architecture, archeology)

The program provides opportunities to specialize according to the students' own interests, both through elective courses and through the

writing of a thesis. The Master's degree qualifies for further studies at the PhD level.

Newly appointed professor at MF Victor Ghica will lead the programme. Ghica teaches ancient languages and history, most recently at Macquarie University (Australia) and has led various archeology digs in Egypt and Croatia.

For more information, see www.mf.no/en or send an email to teologi@mf.no.

Johannesakademin

Johannesakademin är en ekumenisk studie- och samtalsmiljö med fokus på den monastiska traditionen i den tidiga kyrkan. Verksamheten är förlagd till Nya Slottet, Bjärka-Säby, samt Linköping.

Centralt för verksamheten är de översättningsseminarier som anordnas i samarbete med studieförbundet Bilda och Linköpings domkyroförsamling en lördag varje månad. Vid dessa seminarier översätts den grekiska systematiska samlingen av *Ökenfädernas tänkespråk* successivt till svenska. Översättningen publiceras med grekisk parallelltext under titeln *Paradiset* i skriftserien *Silentium Apophthegmata* (se <http://www.silentiumskrifter.se>). Hittills har sex kapitel givits ut. Fr.o.m. det fjärde kapitlet består den grekiska texten inte längre av omtryck av Jean-Claude Guys utgåva från 1993–2005 utan av en ny edition av den grekiska texten utifrån två viktiga grekiska handskrifter. För kapitel fyra har en Paris-handskrift, som innehåller det äldsta stadiet i samlingens texthistoria, använts. För kapitel fem och sex har en Athos-handskrift från 800-talet använts. Arbetet med det sjunde kapitlet har påbörjats och förväntas publiceras under året. Såväl nybörjare som vana översättare är välkomna. Seminarierna leds av Britt Dahlman, FD i grekiska, och Per Rönnegård, TD i Nya testamentets exegetik.

Johannesakademin anordnar även andra seminarier, konferenser och kurser. Inom ramen för Johannes teologens ikonmålarskola ges kurser i ikonografins teori och praxis. Under hösten 2014 (14–16 november) har en helgkurs getts i Bjärka-Säby kring temat: Döpet i den tidiga kyrkan. Kursen leddes av professor Samuel Rubenson och TD Andreas Westergren.

Under hösten 2014 har översättningsseminarierna hållits kl. 11.30–17.00 i Domkyrkoförsamlingens Studiecentrum i Linköping. De har föregåtts av laudes i domkyrkan kl. 09.00, frukost i Mathiassalen i domkyrkotornet kl. 09.30 och öppna lördagsföreläsningar kl. 10.15 i samma lokal. Följande personer har talat: 13/9 Samuel Rubenson: "Den kristna mystikens källor och tidiga flöden", 11/10 Helena Bodin: "'Så låt mig förbli en främling' – mångkultur och mångspråkighet i den ortodoxt kristna diasporan", 8/11 Jonas Eveborn: "Mellan öknen och staden – öknen erfarenhet som relief till livet som småbarnsförälder mitt i stadens brus", 6/12 Peter Halldorf: "Symeon den nye Teologen och dopet i den helige Ande".

Under våren 2015 kommer morgonbön och föredrag i domkyrkan samt översättningsseminarier i studiecentrum att hållas samma tider som under hösten förra året följande datum: 21 februari med föredrag av biskop Jonas Jonson: "Nathan Söderbloms möte med den ortodoxa traditionen", 21 mars med föredrag av professor Per Arne Bodin: "De ortodoxa kyrkorna i Ryssland och Ukraina – Om gränser, politik och andlighet" och 25 april med föredrag av professor Kjell O Lejon: "Vägen till Askeby – Cisterciensmunkarna och deras etablering i Skandinavien". Därutöver kommer ett översättningsseminarium att äga rum på Bjärka-Säby den 31 januari kl. 11.00–17.00. Den som vill få del av förberedelsematerial kan skriva till Per Rönnegård: johannesakademin.per@gmail.com

För aktuellt program, anmälan och ytterligare information, se Johannesakademins hemsida: www.johannesakademin.se och blogg: <http://johannesakademin.wordpress.com>.

NYA PUBLIKATIONER

NYA AVHANDLINGAR

- Arentzen, Thomas, *Virginity Recast: Romanos and the Mother of God*, Lunds universitet, 7 mars 2014.
- Bull, Christian Hervik, *The Tradition of Hermes: The Egyptian Priestly Figure as a Teacher of Hellenized Wisdom*, Universitetet i Bergen, 27 juni 2014.
- Eriksen, Uffe Holmsgaard, *Drama in the Kontakia of Romanos the Melodos: A Narratological Analysis of Four Kontakia*, Aarhus Universitet, 4 mars 2014.
- Ivanovic, Filip, *Love, Beauty, Deification: The Erotic-Aesthetic Soteriology of Dionysius the Areopagite and Maximus the Confessor*, Norges teknisk-naturvitenskaplige universitet, Trondheim, 17 december 2014.
- Kristiansen, Ståle Johannes, *Avdekning og tilsløring: Dionysius Areopagitens symboltenkning og Jean-Luc Marions kunstfilosofi*, Universitet i Bergen, 12 december 2014.
- Mortensen, Jacob P. B., *Paul, 'Paulitics', and Prosopopoiia*, Aarhus Universitet, 30 oktober 2014.
- Steenbuch, Johannes Aakjær, *Doing the Unthinkable: Theology and Moral Epistemology in Three Early Christian Thinkers*, Københavns Universitet, 13 maj 2014.

STUDIER

- Arentzen, Thomas, "Kroppens sanger", *Pilgrim* 21 (2014), 44–47.
- Bergmann, Sigurd, "'Now the Spirit dwells among us ...': The Spirit as

- Liberator of Nature in the Trinitarian Cosmology of Gregory of Nazianz", i: E. M. Conradie (red.), *Creation and Salvation*, vol. 1: *A Mosaic of Selected Classic Christian Theologies* (Studies in Religion and the Environment, 5 / Studien zur Religion und Umwelt, 5), Berlin: Lit-Verlag 2012, 21–35.
- Blid Kullberg, Jesper, "Från podiumtempel till centralkyrka. Om den senantika kyrkoarkitekturens utveckling i dagens Armenien", i: *PNA* 28 (2013), 59–67.
- Blomqvist, Jerker, "The Ad Diognetum and contemporary rhetorical practice", i: E. K. Emilsson, A. Maravela & M. Skoie (red.), *Paradeigmata. Studies in Honour of Øivind Andersen* (Papers and Monographs from the Norwegian Institute at Athens. Series 4°, vol. 2), Athen 2014, 203–218.
- Børresen, Kari Elisabeth & Emanuela Prinzivalli (red.), *Las mujeres en la mirada de los antiguos escritos cristianos* (siglos I–VI) (Los padres de la Iglesia. La Biblia y las mujeres, 10), Estella, Navarra: Editorial Verbo Divino 2014.
- Børresen, Kari Elisabeth, "Matristics", i: A. Di Berardino *et al.* (red.), i: *Encyclopedia of Ancient Christianity*, vol 2 F–O, Downers Grove, IL: Intervarsity Press 2014, 730–735.
- "Modelos de género en Agustín", i: K. E. Børresen & E. Prinzivalli (red.), *Las mujeres en la mirada de los antiguos escritos cristianos* (siglos I–VI) (Los padres de la Iglesia. La Biblia y las mujeres, 10), Estella, Navarra: Editorial Verbo Divino 2014, 201–217.
- Børtnes, Jostein, "Hermanas en la virginidad: Gorgonia y Macrina en la conmemoración de sus hermanos", i: K. E. Børresen & E. Prinzivalli (red.), *Las mujeres en la mirada de los antiguos escritos cristianos* (siglos I–VI) (Los padres de la Iglesia. La Biblia y las mujeres, 10), Estella, Navarra: Editorial Verbo Divino 2014, 105–124.
- Dahlman, Britt, "Textual fluidity and authorial revisions of early Christian texts. The case of the *Historia Lausiaca*", i: L. Larsen & S. Rubenson (red.), *School and Monastery: Rethinking Early Monastic Education*, Cambridge: Cambridge University Press, under tryckning.
- Damgaard, Finn, "Philo's Life of Moses as 'Rewritten Bible'", i: J.

- Zsengellér (red.), *Rewritten Bible after Fifty Years: Texts, Terms, or Techniques? A Last Dialogue with Geza Vermes* (Supplements to the Journal for the Study of Judaism, 166), Leiden: Brill 2014, 233–248.
- “Propaganda Against Propaganda: Revisiting Eusebius’ Use of the Figure of Moses in the *Life of Constantine*”, i: A. Johnson & J. Schott (red.), *Eusebius of Caesarea: Traditions and Innovations* (Hellenic Studies Series, 60), Washington, D.C.: Center for Hellenic Studies, Trustees for Harvard University 2013, 115–132.
- Engberg, Jakob, Anders-Christian Jacobsen & Jörg Ulrich (red.), *In Defence of Christianity: Early Christian Apologists* (Early Christianity in the Context of Antiquity, 15), Frankfurt am Main: Peter Lang 2014.
- Hakola, Raimo, Nina Nikki & Ulla Tervahauta (red.), *Others and the Construction of Early Christian Identities* (Publications of the Finnish Exegetical Society, 106), Helsinki: The Finnish Exegetical Society 2013.
- Hansen, Brian Kærslund, “Apologetik i en pluralistisk kontekst”, i: *Dansk Tidsskrift for Teologi og Kirke* 41 (2014), 154–168.
- Hedin, Christer, *Läran om den helige Ande hos Gregorios av Nyssa*, Skellefteå: Artos 2014.
- Heiding, Fredrik, “Om Dinsyios Areopagitas mystiska teologi”, *Signum* 40:3 (2014), 24–28.
- Hellberg, Johannes, Rune Imberg & Torbjörn Johansson (red.), *Fri och bunden: en bok om teologisk antropologi* (Församlingsfakultetens skriftserie, 13), Göteborg: Församlingsförlaget 2013 [Innehåller fem artiklar (s. 13–127) relevanta för studiet av fornkyrkan.]
- Ivanovic, Filip, “The Eternally and Uniquely Beautiful: Dionysius the Areopagite’s Understanding of the Divine Beauty”, i: *International Journal of Philosophy and Theology* 75:3 (2014), 188–204.
- Jenott, Lance, “Emissaries of Truth and Justice: The Seed of Seth as Agents of Divine Providence”, i: K. Corrigan & T. Rasimus (red.), *Gnosticism, Platonism, and the Late Ancient World: Essays in Honour of John D. Turner* (Nag Hammadi and Manichaean Studies, 82), Leiden: Brill 2013, 43–62.
- Johnsén, Henrik Rydell, “The Virtue of Being Uneducated: Attitudes Towards Classical Paideia in Early Monasticism and Ancient

Philosophy”, i: L. Larsen & S. Rubenson (red.), *School and Monastery: Rethinking Early Monastic Education*, Cambridge: Cambridge University Press, under tryckning.

Kahlos, Maijastina, ”Divine Anger and Divine Favour: Transformations in Roman Thought Patterns in Late Antiquity”, i: H. Harich-Schwarzbauer & K. Pollmann (red.), *Der Fall Roms und seine Wiederauferstehungen in Antike und Mittelalter* (Millennium-Studien, 40), Berlin: De Gruyter 2013, 177–194.

”Nocturnal Rituals as an Othering Device – The Long Life of Fears and Labels in Ancient Polemic and Legislation”, i: R. Hakola, N. Nikki & U. Tervahauta (red.), *Others and the Construction of Early Christian Identities* (Publications of the Finnish Exegetical Society, 106), Helsinki: The Finnish Exegetical Society 2013, 313–344.

Karahan, Anne, ”Bysantinsk estetik. Ett socioteologiskt kulturarv”, i: E. Karlsmo, J. Lindblad & H. Widmark (red.), *Det kyrkliga kulturarvet: aktuell forskning och pedagogik i utveckling* (Acta Universitatis Upsaliensis. Arcus sacri, 1), Uppsala: Uppsala universitetsbibliotek 2014, 185–194.

”Byzantine Iconoclasm: Ideology and Quest for Power”, i: K. Kolrud & M. Prusac (red.), *Iconoclasm from Antiquity to Modernity*, Farnham, Surrey: Ashgate 2014, 75–94.

”Byzantine Visual Culture. Conditions of ‘Right’ Belief and Some Platonic Outlooks”, i: P. Remes & T. Kukkonen (red.), *Numen, International Review for the History of Religions*, under tryckning [temanummer om (neo)platonism och religion].

”Cappadocian Theology and Byzantine Aesthetics. Gregory Nazianzen On the Unity and Singularity of Christ”, i: N. Dumitrescu (red.), *The Ecumenical Legacy of the Cappadocians*, London: Palgrave Macmillan, under tryckning.

”Patristics and Byzantine Meta-Images”, i: C. Harrison *et al.* (red.), *Patristic Studies in the Twenty-first Century: Proceedings of an International Conference to Mark the 50th Anniversary of the International Association of Patristic Studies*, Turnhout: Brepols, under tryckning.

Katajala-Peltomaa, Sari & Ville Vuolanto (red.), *Religious Participation in Ancient and Medieval Societies: Rituals, Interaction and Identity*

(Acti Instituti Romani Finlandiae, 41), Roma: Institutum Romanum Finlandiae 2013.

Katajala-Peltomaa, Sari & Ville Vuolanto, "Religious Practices and Social Interaction in the Ancient and Medieval World", i: S. Katajala-Peltomaa & V. Vuolanto (red.), *Religious Participation in Ancient and Medieval Societies: Rituals, Interaction and Identity* (Acti Instituti Romani Finlandiae, 41), Roma: Institutum Romanum Finlandiae 2013, 11–24.

Kelhoffer, James A., *Conceptions of "Gospel" and Legitimacy in Early Christianity* (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament, 324), Tübingen: Mohr Siebeck 2014.

"Reciprocity as Salvation: Christ as Salvific Patron and the Corresponding 'Payback' Expected of Christ's Earthly Clients according to the Second Letter of Clement", i: *New Testament Studies* 59:2 (2013), 433–456.

Kiilerich, Bente, "From Temple to Church. The Redefinition of the Sacred Landscape on the Acropolis", i: S. W. Nordeide & S. Brink (red.), *Sacred Sites and Holy Places* (Studies in the Early Middle Ages, 11), Turnhout: Brepols 2013, 187–214.

Kristiansen, Ståle Johannes, "Vennskap som samstemthet fra Augustin til C. S. Lewis", i: *SEGL – katolsk årsskrift for religion og samfunn* (2014), 75–82.

Larsen, Lillian, "Re-Drawing the Interpretative Map: Monastic Education as Civic Formation in the *Apophthegmata Patrum*", i: *Coptica* 12 (2013), 1–34.

Linjamaa, Paul, "*Parrhesia* i Valentinos fragment", i: *PNA* 28 (2013), 89–110.

Lundhaug, Hugo, "Begotten, Not Made, to Arise in This Flesh: The Post-Nicene Soteriology of the Gospel of Philip", i: E. Iricinschi, L. Jenott, N. Denzey Lewis & Ph. Townsend (red.), *Beyond the Gnostic Gospels: Studies Building on the Work of Elaine H. Pagels* (Studien und Texte zu Antike und Christentum, 82), Tübingen: Mohr Siebeck 2013, 235–271.

"Én tekst, flere kontekster: Afu av Pemdjes liv og kirkehistorien", i: I. S. Gilhus & L. Mikaelsson (red.), *Religion i skrift: Mellom mystikk og materialitet*, Oslo: Universitetsforlaget 2013, 79–93.

"Evidence of 'Valentinian' Ritual Practice? The Liturgical Fragments of Nag Hammadi Codex XI (NHC XI,2a-e)", i: K. Corrigan & T. Rasimus (red.), *Gnosticism, Platonism, and the Late Ancient World: Essays in Honour of John D. Turner*, Leiden: Brill 2013, 225–244.

"The Fruit of the Tree of Life: Ritual Interpretation of the Crucifixion in the Gospel of Philip", i: B. G. Howe & J. B. Green (red.), *Cognitive Linguistic Explorations in Biblical Studies*, Berlin: Walter de Gruyter 2014, 73–97.

"Memory and Early Monastic Literary Practices: A Cognitive Perspective", i: *Journal of Cognitive Historiography* 1:1 (2014), 98–120.

"Shenoute of Atripe and Nag Hammadi Codex II", i: Ch. Marksches & J. van Oort (red.), *Zugänge zur Gnosis: Akten zur Tagung der Patristischen Arbeitsgemeinschaft vom 02.–05.01.2011 in Berlin-Spandau*, Leuven: Peeters 2013, 201–226.

Marjanen, Antti, "A Salvific Act of Transformation or a Symbol of Defilement? Baptism in *Valentinian Liturgical Readings* (NHC XI,2) and in the *Testimony of Truth* (NHC IX,3)", i: K. Corrigan & T. Rasimus (red.), *Gnosticism, Platonism, and the Late Ancient World: Essays in Honour of John D. Turner* (Nag Hammadi and Manichaean Studies, 82), Leiden: Brill 2013, 245–260.

Mejrup, Kristian *et al.* (red.), *Præksistens* (Forum for Bibelsk Eksegese, 18), København: Museum Tusculanum 2014.

Mejrup, Kristian, "Den præeksistente kirke i Hermas' Hyrden. En alvorsmunter hybrid", i: K. Mejrup *et al.* (red.), *Præksistens* (Forum for Bibelsk Eksegese, 18), København: Museum Tusculanum 2014, 139–164.

Nordlander, Andreas, "The Pedagogy of Ignorance in Augustine's *Confessiones*, Book X", i: *PNA* 28 (2013), 37–58.

Petersen, Anders Klostergaard, "Emergence of Selfhood in the Writings of Justin", i: J. Rüpke & G. Woolf (red.), *Religious Dimensions of the Self in the Second Century CE*. (Studien und Texte zu Antike und Christentum, 76), Tübingen: Mohr Siebeck 2013, 104–129.

"Textual Fidelity, Elaboration, Supersession or Encroachment?"

- Typological Reflections on the Phenomenon of Rewritten Scripture”, i: J. Zsengellér (red.), *Rewritten Bible after Fifty Years: Texts, Terms, or Techniques? A Last Dialogue with Geza Vermes* (Supplements to the Journal for the Study of Judaism, 166), Leiden: Brill 2014, 13–48.
- Rasimus, Tuomas, “Johannine Background of the Being-Life-Mind Triad”, i: K. Corrigan & T. Rasimus (red.), *Gnosticism, Platonism, and the Late Ancient World: Essays in Honour of John D. Turner* (Nag Hammadi and Manichaean Studies, 82), Leiden: Brill 2013, 369–410.
- Rise, Svein, “Irenaeus on Creation and Salvation”, i: E. M. Conradian (red.), *Creation and Salvation*, vol. 1: *A Mosaic of Selected Classic Christian Theologies* (Studies in Religion and the Environment, 5 / Studien zur Religion und Umwelt, 5), Berlin: Lit-Verlag 2012, 53–73.
- Rubenson, Samuel, “Response: To Tell the Truth: Fact and Fiction in Early Monastic Sources”, i: *Cistercian Studies Quarterly* 48:3 (2013), 317–324.
- Skarsaune, Oskar, “The Symbols on Top of the Xian Nestorian Monument: A Reconsideration of the Saeki-Reichelt-Thelle Interpretation”, i: S. Chow (red.), *Exploring Bible, Church and Life: Essays in Celebration of the 100th Anniversary of the Lutheran Theological Seminary, Hong Kong, China* (*Theology and Life: Annual Theological Journal* 36), Hong Kong: Lutheran Theological Seminary 2013, 227–240.
- Solevåg, Anna Rebecca, *Birthing Salvation. Gender and Class in Early Christian Childbearing Discourse* (Biblical Interpretation Series, 121), Leiden: Brill 2013.
- Steenbuch, Johannes Aakjær, “At skelne mellem skidt og kanel i kristen apologetik”, i: *Dansk Tidsskrift for Teologi og Kirke* 41 (2014), 169–179.
- “Et ubegribeligt levned? Biografisk etik på baggrund af Gregor af Nyssas moralfilosofi og negative teologi”, i: *DTT* 77 (2014), 121–138.
- Stobaeus, Per, *Josef – om Jesu far i Bibeln och den kristna traditionen*, Skellefteå: Artos 2014.

- Thomassen, Einar, Alexandros Tsakos, Christian Hervik Bull & Lloyd Abercrombie, "A New Edition of the Wizz Codex with an English Translation", i: *Collectanea Christiana Orientalia* 10 (2013), 193–209.
- Thomassen, Einar, "Going to Church With the Valentinians", i: A. DeConick et al. (red.), *Practicing Gnosis: Ritual, Magic, Theurgy and Liturgy in Nag Hammadi, Manichaean and Other Ancient Literature. Essays in Honor of Birger A. Pearson*, Leiden: Brill 2013, 183–197.
- "Saved by Nature? The Question of Human Races and Soteriological Determinism in Valentinianism", i: Ch. Marksches & J. van Oort (red.), *Zugänge zur Gnosis: Akten zur Tagung der Patristischen Arbeitsgemeinschaft vom 02.–05.01.2011 in Berlin-Spandau*, Leuven: Peeters 2013, 129–149.
- "Sethian Names in Magical Texts: Protophanes and Meirotheos", i: K. Corrigan & T. Rasimus (red.), *Gnosticism, Platonism, and the Late Ancient World: Essays in Honour of John D. Turner* (Nag Hammadi and Manichaean Studies, 82), Leiden: Brill 2013, 63–78.
- "The Valentinian Materials in James (NHC V,3 and CT,2)", i: E. Iricinschi, L. Jenott, N. Denzey Lewis & Ph. Townsend (red.), *Beyond the Gnostic Gospels: Studies Building on the Work of Elaine H. Pagels* (Studien und Texte zu Antike und Christentum, 82), Tübingen: Mohr Siebeck 2013, 79–90.
- Thorsteinsson, Runar, "Justin's Debate with Crescens the Stoic", i: *Zeitschrift für antikes Christentum* 17:3 (2013), 451–478.
- Westergren, Andreas, "Eremitens återkomst. Om nyttan med att dra sig undan i senantika berättelser", i: *PNA* 28 (2013), 69–88.
- Vuolanto, Ville, "A Self-made Living Saint? Authority and the Two Families of Theodoret of Cyrrihus", i: J. S. Ott & T. Vedriš (red.), *Saintly Bishops and Bishops' Saints* (Bibliotheca Hagiotheca. Series Colloquia, 2), Zagreb: Hagiotheca 2012, 49–65.
- Vuolanto, Ville & Reidar Aasgaard, *Children in the Ancient World and the Early Middle Ages. A Bibliography for Scholars and Students (8th cent. BCE – 8th cent. CE)*, <http://www.hf.uio.no/ifikk/forskning/prosjekter/barndom/bibliography.pdf>.
- Værgø, Johannes, *Guds skrøbelige arvinger. En bog om menneskets fald og fuldendelse*, København: Anis 2014 [Kap. 5 om Irenæus; kap. 6 om Augustinus].

Aagaard, Anna Marie, *Mod til at tro. Kapitler om hellighed*, København: Anis 2013 [Patristiskt relevant är "Ørkenasketerne", s. 107–122, "Åndelig sans", s. 257–288 och "Mine øjne har set din frelse", s. 289–310].

Aasgaard, Reidar, "Apokryf barndom – jenter og gutter i senantikke barndomsevangelier", i: *Klassisk Forum* 2014:1, 68–79.

"'What point is there for me in other people hearing my confessions?' Prayer and Christian Identity in Augustine's Confessions", i: R. Hvalvik & K. O. Sandnes (red.), *Early Christian Prayer and Identity Formation*, Tübingen: Mohr Siebeck 2014, 267–290.

ÖVERSÄTTNINGAR

Athanasius, *Guds Ord ble menneske*. Red. Dagfinn Stærk (Vitnesbyrd fra kirkefedrene), Oslo: Luther Forlag 2014 [Moderniserad version på bokmål av översättningen i *Vidnesbyrd af Kirkefædrene* 1891].

Augustin, *Tro, håp og kjærlighet – En håndbok i kristendom*. Red. Dagfinn Stærk (Vitnesbyrd fra kirkefedrene), Oslo: Luther Forlag 2013 [Moderniserad version på bokmål av översättningen i *Vidnesbyrd af Kirkefædrene* 1884].

Dionysios Areopagita, *Brev 3 till munken Gaius*. Översättning av Tord Fornberg, i: *Signum* 40:3 (2014), 33.

Dionysios Areopagita, *Den mystika teologin*. Översättning av Tord Fornberg, i: *Signum* 40:3 (2014), 29–33.

Efraim Syriern, *Hymnerna om tron*. Översatta från syriskan och med inledning av Sten Hidal, Skellefteå: Artos 2014.

Johannes Damaskenos, *Den ortodoxa tron*. Översättning av Olof Andrén med förord av Folke T. Olofsson, Skellefteå: Artos 2014.

Justinus martyren, *Apologi för de kristna. Andra apologin. Justinus martyrium*. Översättning från grekiskan med inledning och noter av Sven-Olav Back, Skellefteå: Artos 2014.

Legenden om Barlaam och Joasaf. Översättning från grekiskan av Barbro Styrenius, Skellefteå: Artos 2014.

Paradiset: Ökenfädernas tänkespråk, den systematiska samlingen. Vol VI. Om fattigdomen och nödoändigheten av att även akta sig för rikedom. Red. B. Dahlman & P. Rönnegård (Silentium Apophthegmata, 6), Bjärka-Säby: Silentium 2014.

Sankt Brendans sjöfärd. Svensk översättning av Göran Fäldt, Skellefteå: Artos & Norma 2014.

NORDISK PATRISTISK BIBLIOGRAFI 2009–2012

EN OVERSIGT AF HOLGER VILLADSEN

På det første nordiske patristikermøde, der blev holdt i Lund i august 1981, blev det besluttet, at der burde udarbejdes en samlet bibliografi over publikationer om patristik skrevet af nordiske forfattere eller på nordiske sprog. Den oprindelige plan gik ud på, at bibliografien skulle publiceres i bogform. Med stor forsinkelse blev denne plan realiseret med publicering af *Nordisk Patristisk Bibliografi* i to bind. Bind I med den systematiske afdeling udkom i 2011, og bind II med den alfabetiske afdeling udkom i 2012.

Men heldigvis fortsætter nordiske forfattere med at skrive om patristik, så jeg har forsøgt at lave en opfølgende oversigt over, hvad nordiske forfattere har skrevet om patristiske emner i perioden 2009–2012. Denne systematiske oversigt er en forlængelse af tidligere oversigter, der blev bragt i *Meddelanden från Collegium Patristicum Lundense*. Den seneste blev bragt i nr. 25 (2010) og omfattede årene 2005–2008.

Der er tale om et vist overlap i forhold til den bogtrykte bibliografi, hvor den systematiske afdeling i bind I medtager titler fra 2009 og 2010. Men jeg har ment, at det var bedst at lade denne oversigt være en forlængelse af de tidligere oversigter i *Meddelanden*. I oversigten er i anvendt samme systematiske inddeling, som i den bogtrykte version og i de tidligere oversigter i *Meddelanden*. I hovedtræk ser den således ud:

- A. Patristiske forfattere
 - 1. Generel litteratur
 - 2. De enkelte forfattere (alfabetisk)
- B. Særlige emner
- C. Kirke og kristendom generelt i den patristiske periode

Udover de traditionelle forkortelser for nordiske tidsskrifter har jeg brugt følgende specielle forkortelser:

MCPL *Meddelanden från Collegium Patristicum Lundense*

PNA *Patristica Nordica Annuarium*

Der er i perioden udkommet en del samleværker, herunder *Patristica Nordica* 7 og 8 med forelæsningserne fra de nordiske patristikermøder i 2006 og 2010, samt festskrifter til Gunnar af Hällström, Oskar Skarsaune, Einar Thomassen og Jan Olof Rosenqvist. De fuldstændige bibliografiske oplysninger findes her i afsnittet med samleværker og festskrifter, mens de ofte er forkortet ved de enkelte artikler i de pågældende samleværker.

A. PATRISTISKE FORFATTERE

1. Generel litteratur

Forskningshistorie og fagets metode

- 2009 Anders Klostergaard Petersen: Hvor står forskningen aktuelt i tidlig kristendom? – i: RT 54 (2009), 85–95.
- 2009 Samuel Rubenson: Den tidiga kyrkan – i: *Kyrkohistoria. Perspektiv på et forskningsämne*, ed. Anders Jarlert (Kungl. Vitterhets och antikvitets akademien, Konferenser 70), Stockholm 2009, 13–21.
- 2011 Reidar Hvalvik: Church Historian, Biblical Scholar and Apologist. The Scholarly Profile of Oskar Skarsaune – i: *Among Jews, Gentiles and Christians in Antiquity and the Middle Ages. Studies in Honour of Professor Oskar Skarsaune on his 65th Birthday*, ed. Reidar Hvalvik & John Kaufman, Trondheim 2011, 9–29.
- 2012 Sten Hidal: Bibeltolkning i den tidiga kyrkan – i: SEÅ 77 (2012), 47–52.
- 2012 Tine Reeh: Kristendom, historie, demokrati. Hal Koch 1932–1945. København: Museum Tusulanum 2012, 722 s. [Disp. ved Københavns Universitet. Patristisk relevant er især afsnit 1 om Hal Kochs Origenes-disputats]

Virkningshistorie

- 2010 Knut Alfsvåg: Deification as creatio ex nihilo. On Luthers appreciation of Dionysian spirituality in *Operationes in Psalmos* – i: *Hermeneutica sacra. Studien zur Auslegung der Heiligen Schrift*, ed. Torbjörn Johansson m.fl., Berlin: de Gruyter 2010, 443–466.
- 2011 Wolfram Kinzig: Genopblusset modstand? Receptionen af tidlige antikristne skrifter i oplysningstiden – i: *Kristendommens modstandere. Senantik antikristen polemik*, ed. Nils Arne Pedersen m.fl., København: Anis 2011, 303–365.

Bibliografier

- 2010 *Hermeneutica sacra. Studien zur Auslegung der Heiligen Schrift im 16. und 17. Jahrhundert. Bengt Hägglund zum 90. Geburtstag*, ed. Torbjörn Johansson m.fl. (*Historia hermeneutica, Series studia* 9), Berlin: de Gruyter 2010, viii+496 s. [Heri side 443–466: Jon Krantz, *Bibliographie der Schriften Bengt Hägglunds 1947–2009*]
- 2010 Gunnar af Hällströms publikationer, ett urval – i: *Flumen saxosum sonans. Studia in honorem Gunnar af Hällström*, ed. Marjo Ahlqvist m.fl., Åbo 2010, 335–339.
- 2010 Holger Villadsen: Nordisk patristik 2005–2008. En bibliografisk oversigt – i: *MCPL* 25 (2010), 19–48.
- 2011 Bente Røren & Elna Strandheim: Select Bibliography of Oskar Skarsaune's Publications 1968–2010 – i: *Among Jews, Gentiles and Christians in Antiquity and the Middle Ages. Studies in Honour of Professor Oskar Skarsaune on his 65th Birthday*, ed. Reidar Hvalvik & John Kaufman, Trondheim 2011, 211–230.
- 2011 Holger Villadsen: Nordisk Patristisk Bibliografi. Bind I: Systematisk afdeling. København: Books on Demand 2011, 480 s.
- 2012 *The Published Works of Jan Olof Rosenqvist* – i: $\Delta\Omega\text{PON}$ $\text{PO}\Delta\text{O}\Pi\text{OIKIAON}$. *Studies in Honour of Jan Olof Rosenqvist*, ed. Denis Searby m.fl., Uppsala 2012, 9–14.
- 2012 Holger Villadsen: Nordisk Patristisk Bibliografi. Bind II: Alfabetisk afdeling. København: Books on Demand 2012, 494 s.

Samleværker og festskrifter

- 2009 Continuity and Discontinuity in Early Christian Apologetics. Ed. Jörg Ulrich, Anders-Christian Jacobsen & Maijastina Kahlos. (Early Christianity in the Context of Antiquity 5), Frankfurt am Main: Peter Lang 2009, 130 s.
- 2009 Critique and Apologetics. Jews, Christians and Pagans in Antiquity. Ed. Anders-Christian Jacobsen, Jörg Ulrich & David Brakke. (Early Christianity in the Context of Antiquity 4), Frankfurt am Main: Peter Lang 2009, 327 s.
- 2009 The Discursive Fight over Religious Texts in Antiquity. Ed. Anders-Christian Jacobsen. (Religion and Normativity 1), Århus: Aarhus University Press 2009, 207 s.
- 2009 Patristica Nordica 7. Eros och agape. Barmhärtighet, kärlek och mystik i den tidiga kyrkan. Föreläsningar hållna vid Nordiska patristikermötet i Lund 16–19 augusti 2006, ed. Henrik Rydell Johnsén & Per Rönnegård. Skellefteå: Artos 2009, 166 s.
- 2009 Metamorphoses. Resurrection, Body and Transformative Practices in Early Christianity, ed. Turid Karlsen Seim & Jorunn Økland. (Ekstasis 1), Berlin: Walter de Gruyter 2009, vi+401 s.
- 2009 A Cultural and Religious Melting Pot, ed. George Hinge & Jens A. Krasilnikoff. (Aarhus Studies in Mediterranean Antiquity 9), Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 2009, 176 s.
- 2010 Essays in Naturalism and Christian Semantics. Ed. Troels Engberg-Pedersen & Niels Henrik Gregersen. (Publikationer fra Det Teologiske Fakultet 19), København: Centre for Naturalism and Christian Semantics 2010, 346 s.
- 2010 Flumen saxosum sonans. Studia in honorem Gunnar af Hällström, ed. Marjo Ahlqvist m.fl. Åbo: Åbo akademis förlag 2010, 339 s.
- 2010 The Legacy of John. Second-Century Reception of the Fourth Gospel. Ed. Tuomas Rasimus. (Supplements to Novum Testamentum 132), Leiden: Brill 2010, ix+406 s.
- 2011 Ablution, Initiation, and Baptism. Late Antiquity, Early Judaism, and Early Christianity – Waschungen, Initiation und Taufe. Spätantike, frühes Judentum und frühes Christentum. Ed. David Hellholm m.fl. (Beihefte zur Zeitschrift für de neutestamentliche

Wissenschaft 176), Berlin & New York: de Gruyter 2011, 3 bind, lxiii,xxvii, xiv+2024 s.

- 2011 Among Jews, Gentiles and Christians in Antiquity and the Middle Ages. Studies in Honour of Professor Oskar Skarsaune on his 65th Birthday, ed. Reidar Hvalvik & John Kaufman. Trondheim: Tapir 2011, 244 s.
- 2011 Contextualising Early Christian Martyrdom. Ed. Jakob Engberg, Uffe Holmsgaard Eriksen & Anders Klostergaard Petersen. (Early Christianity in the Context of Antiquity 8), Frankfurt am Main: Peter Lang 2011, 275 s.
- 2012 ΔΩΡΟΝ ΡΟΔΟΠΟΙΚΙΑΛΟΝ. Studies in Honour of Jan Olof Rosenqvist, ed. Denis Searby m.fl. (Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Byzantina Upsaliensia 12), Uppsala 2012, vi+239 s.
- 2012 Invention, Rewriting, Usurpation. Discursive Fights over Religious Traditions in Antiquity, ed. Anders-Christian Jacobsen, Jörg Ulrich & David Brakke. (Early Christianity in the Context of Antiquity 11), Frankfurt am Main: Peter Lang 2012, xvi+322 s.
- 2012 Mystery and Secrecy in the Nag Hammadi Collection and Other Ancient Literature. Ideas and Practices. Studies for Einar Thomassen at sixty, ed. Christian H. Bull, Liv Ingeborg Lied & John D. Turner. (Nag Hammadi and Manichaean Studies 76), Leiden: Brill 2012, xx+540 s.
- 2012 Patristica Nordica 8. Soteria och gnosis. Frälsning och kunskap i den tidiga kyrkan. Föreläsningar hållna vid Nordiska patristikermötet i Lund 18–21 augusti 2010, ed. Benjamin Ekman & Henrik Rydell Johnsén. Skellefteå: Artos & Norma 2012, 152 s.

Filologi

- 2010 David Westberg: Celebrating with Words. Studies in the rhetorical works of the Gaza School. Uppsala: Uppsala Universitet 2010, 225 s. [Disp. Uppsala]

Palæografi

- 2010 Erik Petersen: Migranter fra Byzans. Om græske håndskrifter i Danmark – i: Arven fra Byzans, ed. Øystein Hjort, Århus 2010, 227–245.

- 2011 Inscriptions in liturgical spaces, ed. Kristin B. Aavitslund & Turid Karlsen Seim. (*Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia* 24, N.S. 10), Roma: Scienze e lettere 2011, 263 s.
- 2011 Bente Kiilerich: Visual and functional aspects of inscriptions in early church floors – i: *Inscriptions in liturgical spaces*, ed. Kristin B. Aavitslund & Turid Karlsen Seim, (*Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia*, vol. 24, N.S. 10, 2011), 45–63.

Tekstsamlinger

- 2009 Evangeliets Gryning. Kyrkofädernas skrifttolkning. Utläggningar av de gammaltestamentliga läsningerna i 2002 års evangeliebok. Svensk översättning av Olof Andrén. Bearbetad av Per Beskow. Skellefteå: Artos & Norma 2009, 298 s.
- 2009 Evangeliets Kraft. Kyrkofädernas skrifttolkning. Utläggningar av epistelläsningerna i 2002 års evangeliebok. Svensk översättning av Olof Andrén. Bearbetad av Per Beskow. Skellefteå: Artos & Norma 2009, 298 s.
- 2009 Evangeliets Ljus. Kyrkofädernas skrifttolkning. Utläggningar av evangelieläsningerna i 2002 års evangeliebok. Svensk översättning av Olof Andrén. Bearbetad av Per Beskow. Skellefteå: Artos & Norma 2009, 476 s.
- 2012 Koptiske skrifter. Utvalg og innledende essay av Hugo Lundhaug, oversatt av Hugo Lundhaug. (*Verdens hellige skrifter*), Oslo: Bokklubben 2012, xlviii+257 s.
- 2012 Symfoniska röster. Kyrklig trosförmedling genom tiderna. Inledning, urval och översättning av Alf Härdelin. Skellefteå: Artos 2012, 428 s. [Antologi med svensk översättning af 220 tekster fra oldkirken og op gennem tiderne. Tekster af bl.a. Irenæus, Origenes, Cyprian, Ambrosius, Maximus af Torino, Johannes Cassianus, Augustin, Leo den Store, Fulgentius af Ruspe, Cæsarius af Arles, Gregor den Store, Columbanus]

Patristiske forfattere generelt

- 2012 Peter Halldorf: Det fædrene ophav. Historien om 21 kirkefædre. [Oversat af Werner Fischer-Nielsen]. Frederiksværk: Boedal 2012, 271 s. [Svensk original 2000, tidligere dansk version 2002]

2. De enkelte forfattere (alfabetisk)

Ambrosius

- 2011 Reidar Aasgaard: Ambrose and Augustine. Two Bishops on Baptism and Christian Identity – i: Ablution, Initiation, and Baptism, ed. David Hellholm m.fl., Berlin: de Gruyter 2011, bd. 2, 1253–1282.

Ammonas

- 2011 Samuel Rubenson: Antony and Ammonas. Conflicting or Common Tradition in Early Egyptian Monasticism – i: Bibel, Byzanz und Christlicher Orient. Festschrift für Stephan Gerö, ed. D. Bumazhnov m.fl., (Orientalia Christiana Analecta 187), Leuven: Peeters 2011, 185–201.

Anastasios af Sinai

- 2010 Teuvo Laitila: Anastasios Siinailaisen Hodegos ja Leo III:n kirje kalifi Umarille, kaksi esimerkkiä idän kristillisyyden varhaisista islam-tulkinnoista – i: Flumen saxosum sonans. *Studia in honorem Gunnar af Hällström*, ed. Marjo Ahlqvist m.fl., Åbo 2010, 109–125.

Antonios

- 2011 Samuel Rubenson: Antony and Ammonas. Conflicting or Common Tradition in Early Egyptian Monasticism – i: Bibel, Byzanz und Christlicher Orient. Festschrift für Stephan Gerö, ed. D. Bumazhnov m.fl., (Orientalia Christiana Analecta 187), Leuven: Peeters 2011, 185–201.

Apophthegmata Patrum

- 2009 Paradiset. Ökenfädernas tänkespråk, den systematiska samlingen. Vol. I: De heliga fädernas råd för den som söker fullkomlighet, ed. Per Rönnegård & Samuel Rubenson. (Silentium Apophthegmata 1), Bjärka-Säby: Silentium 2009, 46 s.
- 2009 Britt Dahlman: Georgiska versioner av Apophthegmata Patrum – i: Vetenskapssocieteten i Lund, årsbok 2009 (Lund 2009), 5–13.
- 2010 Paradiset. Ökenfädernas tänkespråk, den systematiska samlingen. Vol. II: Om nödvändigheten av att hängivet sträva efter stillheten, ed. Per Rönnegård & Samuel Rubenson. (Silentium Apophthegmata 2), Bjärka-Säby: Silentium 2010.

- 2010 Samuel Rubenson: *Visdom fra ørkenen*. Oversættelse: Simon Christoffer Fuhrmann. København: Boedal 2010, 96 s. [Svensk original 2001: *Betraktelser över ökenfädernas tänkespråk*]
- 2010 Per Rönnegård: *Threads and Images. The Use of Scripture in Apophthegmata Patrum*. (Coniectanea Biblica New Testament Series 44), Winona Lake: Eisenbrauns 2010, viii+213 s. [Rev. udgave af afhandling fra 2007]
- 2010 Per Rönnegård: *The Use of Scripture in Apophthegmata Patrum in Light of the Ergasia Pattern – i: Studia Patristica 45*, ed. J. Baun m.fl., Leuven 2010, 35–42.
- 2011 *Paradiset. Ökenfädernas tänkespråk, den systematiska samlingen. Vol. III: Om botfärdigheten*, ed. Britt Dahlman & Per Rönnegård. (Silentium Apophthegmata 3), Bjärka-Säby: Silentium 2011, 56 s.
- 2011 Samuel Rubenson: *The Apophthegmata Patrum in Syriac, Arabic and Ethiopic. Status Questionis – i: Actes de 10e Symposium Syriacum (Granada, sept. 2008), [2] Suite (Parole de l’Orient 36)*, Kaslik: Univ. Saint-Esprit 2011, 319–328.
- 2012 *Paradiset. Ökenfädernas tänkespråk, den systematiska samlingen. Vol. IV: Om självbehärsningen, inte bara i fråga om mat utan även de andra böjelserna*, ed. Britt Dahlman & Per Rönnegård. (Silentium Apophthegmata 4), Sturefors: Silentium 2012, 61 s.
- 2012 Britt Dahlman: *The Sabaitic Collection of the Apophthegmata Patrum – i: ΔΩΡΟΝ ΠΟΔΟΠΟΙΚΙΛΟΝ. Studies in Honour of Jan Olof Rosenqvist*, ed. Denis Searby m.fl., Uppsala 2012, 133–146.

Athanasios

- 2009 Nils Arne Pedersen: *The New Testament Canon and Athanasius of Alexandria’s 39th Festal Letter – i: The Discursive Fight over Religious Texts in Antiquity*, ed. Anders-Christian Jacobsen, Århus 2009, 168–177.
- 2011 Tomas Hägg: *The Life of St. Antony between Biography and Hagiography – i: The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography. Vol. I: Periods and Places*, ed. S. Efthymiadis, Farnham: Ashgate 2011, 17–34.

- 2011 Samuel Rubenson: Athanasius und Antonius – i: Athanasius-Handbuch, ed. P. Gemeinhart, Tübingen: Mohr Siebeck 2011, 141–145.
- 2011 Thorsten Rørbæk: Healing Accounts in Vita Antonii and Vita Hilarionis. Ph.d.-afhandling, Aarhus Universitet 2011, 236 s.

Augustin

- 2009 Augustin: Confessiones. Omsett av Åsmund Farestveit (bok 1–9) og Hermund Slaattelid (bok 10–13). Med innleiing og merknader av H. Slaattelid. Oslo: Samlaget 2009, 383 s. [1. utg. Oslo 1943]
- 2009 Augustinus: Kirjeitö sisarille [Brev til søstre]. Latinankielestä suomentaneet Timo Nisula ja Anni Maria Laato. Helsinki: Kirjapaja 2009, 155 s.
- 2009 Augustinus: Kristillinen opetus = De doctrina christiana. Latinasta suomentanut ... Valtteri Olli. Nivala 2009, vi+268 s.
- 2009 Augustin: Tre ungdomsdialoger. Utvalg og innledende essay ved Trond Berg Eriksen, oversettelse og noter ved Reidar Aasgaard. Oslo: Bokklubben 2009, xxxii+292 s.
- 2009 Siver Dagemark: Natural science, its limitation and relation to the liberal arts in Augustine – i: Augustinianum 49 (Roma 2009), 439–502.
- 2009 Werner G. Jeanrond: Augustinus teologi om kärlek – i: Patristica Nordica 7, Eros och Agape, ed. Henrik Rydell Johnsén m.fl., Skellefteå 2009, 128–148.
- 2010 Augustin: De civitate Dei. Gudsstaten, eller Guds by, innledning, utvalg og oversettelse ved Reidar Aasgaard. Oslo: Pax 2010, 386 s. [1. norske udg. 2002]
- 2010 Bengt Alexanderson: Augustinus tolkar Paulus [1. Kor. 11,3–5 og 7] – i: KÅ 110 (2010), 135–137.
- 2010 Bengt Alexanderson: Books 1–16 of the De Civitate Dei. The question of an archetype. The oldest manuscripts L, C and V compared with the later ones – i: Augustinianum 50 (Roma 2010), 491–541.
- 2010 Siver Dagemark: Medical Art. Some remarks on its limitation and verification in Augustine – i: Studia Patristica 49, ed. J. Baun m.fl., Leuven 2010, 111–118.

- 2010 Timo Nisula: Continuities and Discrepancies in Augustine's View on Concupiscence and Baptism (410–30) – i: *Studia Patristica* 49, ed. J. Baun m.fl., Leuven 2010, 21–26.
- 2011 Lars Albinus: Spejlets gåde. Strukturelle og filosofiske aspekter i Augustins Bekendelser – i: *DTT* 74 (2011), 116–135.
- 2011 Gunner B. Mikkelsen: Augustine and his sources. The "devil's snares and birdlime" in the mouths of Manichaeans in East and West – i: "In Search of Truth". Augustine, Manichaeism, and other Gnosticism. Studies for Johannes van Oort, ed. Jacob Albert van den Berg m.fl., (Nag Hammadi and Manichaean Studies 74), Leiden: Brill 2011, 419–425.
- 2011 Timo Nisula: Augustine and the Functions of Concupiscence. Vehmaa 2011, 363 s. [Disp. Helsinki]
- 2011 Reidar Aasgaard: Ambrose and Augustine. Two Bishops on Baptism and Christian Identity – i: Ablution, Initiation, and Baptism, ed. David Hellholm m.fl., Berlin: de Gruyter 2011, bd. 2, 1253–1282.
- 2012 Bengt Alexanderson: [Recension af] Sancti Augustini Opera, Enarrationes in Psalmos 1–50, Pars 1B, ed. Clemens Weidmann (CSEL 93/1B), Wien 2011 – i: *Augustinianum* 52 (2012), 561–569.
- 2012 Maijastina Kahlos: Augustinus poliittisena ajattelijana [Augustine as a political thinker] – i: *Klassiset poliittiset ajattelijat*, ed. Petri Koikkalainen & Paul-Erik Korvela, Tampere: Vastapaino 2012, 123–151.
- 2012 Timo Nisula: Augustine and the Functions of Concupiscence. (Supplements to *Vigiliae Christianae* 116), Leiden: Brill 2012, xiv+419 s. [Rev. udgave af disp. fra 2011]

Basilios

- 2011 The Actuality of St. Basil the Great. Conference lectures. Texts from the conference The Actuality of St. Basil the Great in Turku 2010, ed. Gunnar af Hällström. Turku: Åbo Akademi 2011, 256 s.
- 2011 Serafim Seppälä: Functions of Beauty in St. Basil the Great – i: The Actuality of St. Basil the Great. Conference lectures, ed. Gunnar af Hällström, Turku: Åbo Akademi, 2011, 235–256.
- 2012 Anne Karahan: Beauty in the Eyes of God. Byzantine Aesthetics

and Basil of Caesarea – i: *Byzantion* 82 (2012), 165–212.

Clemens of Alexandria

- 2010 Henny Fiskå Hägg: Deification in Clement of Alexandria with a Special Reference to his Use of Theaetetus 176B – i: *Studia Patristica* 46, ed. J. Baun m.fl., Leuven 2010, 169–174.
- 2010 Joonas Salminen: Clemens Aleksandrialaisen kristillinen filosofia *Paedagogus*. Helsinki: Helsingin yliopisto 2010, 93+11 s.
- 2011 Henny Fiskå Hägg: Baptism in Clement of Alexandria – i: *Ablution, Initiation, and Baptism*, ed. David Hellholm m.fl., Berlin: de Gruyter 2011, bd. 2, 973–988.
- 2012 Henny Fiskå Hägg: Kunnskap og frelse i aleksandrinsk teologi og filosofi. *Filon og Klemens – i: Patristica Nordica* 8, *Soteria och gnosis*, ed. Benjamin Ekman & Henrik Rydell Johnsén, Skellefteå 2012, 85–104.
- 2010 Henny Fiskå Hägg: Gudskunnskap og religiøs dannning hos Klemens av Alexandria og Gregor fra Nyssa – i: *Danningsperspektiver. Teologiske og filosofiske syn på dannning i antikken og i moderne tid*, ed. Svein Rise, Trondheim 2010, 19–33.

Clementinerne (Pseudo-)

- 2010 Oskar Skarsaune: Paul and Peter in Antioch. Traces of a Conflict from Galatians to the Pseudo-Clementines – i: *Flumen saxosum sonans. Studia in honorem Gunnar af Hällström*, ed. Marjo Ahlqvist m.fl., Åbo 2010, 269–290.
- 2011 Pseudo-Klemens' homilier. Oversat af Reidar Hvalvik & Karl Olav Sandnes – i: *Tidligkristne apokryfer. Utvalg, innl. essay og intro.* av Reidar Aasgaard, Oslo: Bokklubben 2011, 257–294.
- 2012 Päivi Vähäkangas: Rejection and Reception of Philosophy in the Letter of Eugnostos (NHC III,3 and V,1) and Pseudo-Clementine Recognitions. Helsinki: University of Helsinki 2012, 274 s.

Cyprian

- 2010 Anni Maria Laato: Infants and Parents as Members of the Church in St Cyprian's Theology – i: *Flumen saxosum sonans. Studia in honorem Gunnar af Hällström*, ed. Marjo Ahlqvist m.fl., Åbo 2010, 65–84.

Cyril af Jerusalem

- 2009 Per Olav Folgerø: The Text-catena in the Frescoes in the Sanctuary of S. Maria Antiqua in Rome (705–707 a.D.). A note on its link to the Catechetical Lectures of Cyril of Jerusalem – i: *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata* 3.6 (2009), 45–66.
- 2010 Kyrill av Jerusalem: Dåpskatekeser. [Redigeret af Dagfinn Stærk]. (Vitnesbyrd fra kirkefedrene), Oslo: Luther 2010, 127 s. [Moderniseret version af oversættelsen fra 1882 i Vidnesbyrd af Kirkefædrene]

Dionysios Areopagiten

- 2010 Knut Alfvåg: Deification as creatio ex nihilo. On Luthers appreciation of Dionysian spirituality in *Operationes in Psalmos* – i: *Hermeneutica sacra. Studien zur Auslegung der Heiligen Schrift*, ed. Torbjörn Johansson m.fl., Berlin: de Gruyter 2010, 443–466.
- 2010 Knut Alfvåg: What no mind has conceived. On the significance of Christological apophatism. (*Studies in philosophical theology* 45), Leuven: Peeters 2010, x+358 s.
- 2010 Ari Ojell: The Most Evident Idea in Theology? Gregory of Nyssa and Pseudo-Dionysius Areopagita on the Theological Significance of Incarnation – i: *Studia Patristica* 48, ed. J. Baun m.fl., Leuven 2010, 183–188.
- 2011 Filip Ivanovic: Dionysius the Areopagite between Orthodoxy and Heresy. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing 2011, ix+187 s.

Dorotheos

- 2012 Dorotheos av Gaza: Undervisande tal och brev. I urval, översättning av Per Rönnegård. Skellefteå: Artos 2012, 104 s.

Efraim Syrereren

- 2009 Efraim Syriern: Hymnerna om paradiset. Översatta med inledning och kommentar av Sten Hidal. Skellefteå: Artos 2009, 115 s. [Genoptryk af udgave fra 1985]
- 2010 Efraim Syrerens Liv. Oversættelse og indledning ved Mette Behrndtz, Maria Munkholt, Robert Hansen, Sigrid K. Kjær og Dan Enok Sørensen. (*Antikken og Kristendommen* 7),

København: Anis 2010, 150 s.

- 2010 Sebastian Brock: Det upplysta ögat. Världen sedd genom den heliga Efraim syriern. Översättning från engelska Daniel Braw; översättning från syriska Sten Hidal. Södertälje: Anastasis 2010, 176 s.
- 2010 Sebastian Brock: Det lysfyldte øje. En indføring i Efraim Syrerens åndelige univers. Oversat af Johannes Glenthøj. Frederiksværk: Boedal 2010, 192 s. [Original 1992: The Luminous Eye]
- 2011 Susan Ashbrook Harvey: Bibliskt minne i den syriska traditionen – i: PNA 26 (2011), 37–52.
- 2011 Serafim Seppälä: Baptismal Mystery in St. Ephrem the Syrian and Hymnen de Epiphania – i: Ablution, Initiation, and Baptism, ed. David Hellholm m.fl., Berlin: de Gruyter 2011, bd. 2, 1139–1178.

Euseb af Kæsarea

- 2011 Euseb: Kirkehistorien & Om dem, der led martyrdøden i Palæstina. Oversættelse og indledninger ved Jørgen Ledet Christiansen og Helge Kjær Nielsen. (Antikken og Kristendommen 8), København: Anis 2011, 596 s.
- 2011 Marie Verdoner: Narrated Reality. The Historia ecclesiastica of Eusebius of Caesarea. (Early Christianity in the Context of Antiquity 9), Frankfurt am Main: Peter Lang 2011, vi+208 s.

Euthalios

- 2011 Vemund Blomkvist: The Euthalian Apparatus. Text, Translation, Commentary. (Acta Theologica 39), Oslo: Faculty of Theology 2011, viii+324 s. [Ph.d.-afhandling. Også publiceret 2012]
- 2012 David Helholm & Vemund Blomkvist: Euthalian Traditions. Text, Translation and Commentary. Including the appendix Parainesis as an ancient genre-designation. (Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur 170), Berlin: de Gruyter 2012, x+391 s.

Evagrius Pontikos

- 2010 Henrik Rydell Johnsén: Dödssyndernas genealogi. Evagrius Pontikos åtta onda grundtankar och det antika arvet – i: Dygder

och laster. Förmoderna perspektiv på tillvaron, ed. Catharina Stenqvist & Marie Lindstedt Cronberg, Lund: Nordic Academic Press 2010, 23–38.

Gregor af Nyssa

- 2010 Terttu Haikka: Gregory of Nyssa's Canticum behind the Akathistos Hymn? – i: *Studia Patristica* 47, ed. J. Baun m.fl., Leuven 2010, 63–70.
- 2010 Henny Fiskå Hägg: Gudskunnskap og religiøs dannning hos Klemens av Alexandria og Gregor fra Nyssa – i: *Danningsperspektiver. Teologiske og filosofiske syn på dannning i antikken og i moderne tid*, ed. Svein Rise, Trondheim 2010, 19–33.
- 2010 Ari Ojell: The Most Evident Idea in Theology? Gregory of Nyssa and Pseudo-Dionysius Areopagita on the Theological Significance of Incarnation – i: *Studia Patristica* 48, ed. J. Baun m.fl., Leuven 2010, 183–188.
- 2011 Gregorios av Nyssa: Mose liv. I översättning och med inledning och kommentar av Sten Hidal. Skellefteå: Artos 2011, 160 s. [Tidl. udgave 1991]
- 2011 Ari Ojell: Gregory on the Christocentric Simplicity of the Trinitarian Worship. The Contribution of Gregory of Nyssa's Short Treatise *Ad Simplicium Tribunalum* – i: *Gregory of Nyssa. The Minor Treatises on Theology and Apollinarism*, ed. Volker Henning Drecoll & Margaritta Berhaus (*Supplements to Vigiliae Christianae* 106), Leiden 2011, 170–227.
- 2012 Gregorios av Nyssa: Kateketiska föreläsningar. Översättning av Olof Andrén, inledning Per Beskow. Skellefteå: Artos & Norma 2012, 94 s.

Gregor den Store

- 2010 Gregor den Store: Femogtyvende homili holdt til folket i den hellige Johannes' basilika, der også kaldes den konstantinske, torsdag efter påske & Treogtredivte homili holdt til folket i den hellige Clemens' basilika quatember fredag i september, [oversat af Jørgen Ledet Christiansen] – i: Lisbet Kjær Müller, Maria Magdalene, fra apostel til prostitueret, Frederiksberg. Alfa 2010, 270–284.

Herakleon

- 2010 Einar Thomassen: Heracleon – i: The Legacy of John. Second-Century Reception of the Fourth Gospel, ed. Tuomas Rasimus, Leiden 2010, 173–210.

Hermas

- 2011 Vemund Blomkvist: The Teaching on Baptism in the Shepherd of Hermas – i: Ablution, Initiation, and Baptism, ed. David Hellholm m.fl., Berlin: de Gruyter 2011, bd. 2, 849–870.

Hieronymus

- 2011 Bengt Alexanderson: Quelques idées sur le texte et l'interprétation des œuvres de Julien d'Éclane *Exposition libri Iob et Tractatus prophetarum Osee, Iohel et Amos*, avec des remarques sur le texte et l'interprétation des commentaires de Jérôme sur les douze prophètes. Göteborg: Gupea 2011, 43 s. (E-bog: <http://hdl.handle.net/2077/26635>).
- 2011 Maijastina Kahlos: Rhetorical Strategies in Jerome's Polemical Works – i: Polemik in der frühchristlichen Literatur, ed. Oda Wischmeyer & Lorenzo Schornaienchi, (Beihefte zur Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft 170), Berlin: de Gruyter 2011, 621–649.
- 2011 Thorsten Rørbæk: Healing Accounts in Vita Antonii and Vita Hilarionis. Ph.d.-afhandling, Aarhus Universitet 2011, 236 s.

Hilarius af Poitiers

- 2010 Bengt Alexanderson: Les textes de s. Hilaire de Poitiers. Remarques et interprétations avec un supplément sur les citations de l'Épître aux Philippiens. Göteborg: Gupea 2010, 88 s. (E-bog: <http://hdl.handle.net/2077/22388>).

Hippolyt

- 2011 Anders Ekenberg: Initiation in the Apostolic Tradition – i: Ablution, Initiation, and Baptism, ed. David Hellholm m.fl., Berlin: de Gruyter 2011, bd. 2, 1011–1050.

Irenæus

- 2009 John Kaufman: Becoming divine, becoming human. Deification themes in Irenaeus of Lyons. Oslo: Det teologiske menighedsfakultet 2009, xii+275 s. [Ph.d.-afhandling]

- 2011 Päivi Vähäkangas: "That Ill-formed Little Fox". *Valentinians as the Enemy in Irenaeus's Against Heresies – i: The Faces of the Other. Religious Rivalry and Ethnic Encounters in the Later Roman World*, ed. Maijastina Kahlos, Turnhout 2011, 83–104.

Isak af Ninive

- 2010 Patrik Hagman: *The Asceticism of Isaac of Nineveh*. (Oxford Early Christian Studies), Oxford: Oxford University Press 2010, 264 s. [Revideret udgave af afhandling fra 2008]
- 2010 Serafim Seppälä: *The Holy Spirit in Isaac of Nineveh and East Syrian Mysticism – i: The Holy Spirit in the Fathers of the Church*, ed. D. Vincent Twomey & Janet E. Rutherford, Dublin: Four Courts Press 2010, 127–150.
- 2012 Patrik Hagman: *Från staden till öknen. Den asketiska vändningens pedagogik i Teodoros av Mopsuestia och Isak av Nineveh – i: Patristica Nordica 8, Soteria och gnosis*, ed. Benjamin Ekman & Henrik Rydell Johnsén, Skellefteå 2012, 135–152.

Jakob af Sarug

- 2011 Susan Ashbrook Harvey: *Bibliska kvinnor som bilder av kyrkan – i: PNA 26 (2011), 53–74*.

Johannes Chrysostomos

- 2009 Johannes Chrysostomos: [Homilier over episteltekster] – i: *Evangeliets Kraft. Kyrkofädernas skrifttolkning, utläggningar av epistelläsningerna i 2002 års evangeliebok, svensk övers. av Olof Andrén, bearb. av Per Beskow, Skellefteå: Artos & Norma 2009*.
- 2009 Odd Magne Bakke: "La ingen ting være så viktig som å ha omsorg for barna". *Kristen oppdragelse hos Johannes Krysostomos – i: Når jeg så skal ut i verden*, ed. Karl Olav Sandnes m.fl., Trondheim: Tapir 2009, 221–236.
- 2012 Johannes Chrysostomos: *Den outgrundlige. Svensk översättning av Olof Andrén. Skellefteå: Artos & Norma 2012, 90 s.*

Johannes Klimakos

- 2010 Henrik Rydell Johnsén: *Training for Solitude. John Climacus and the Art of Making a Ladder – i: Studia Patristica 48*, ed. J. Baun m.fl., Leuven 2010, 159–164.

Julian of Eclanum

- 2010 Bengt Alexanderson: Le commentaire sur les Psaumes de Julien d'Éclane et le texte du Psautier – i: *Studia Patristica* 49, ed. J. Baun m.fl., Leuven 2010, 319–324.
- 2011 Bengt Alexanderson: Quelques idées sur le texte et l'interprétation des œuvres de Julien d'Éclane *Exposition libri Iob et Tractatus prophetarum Osee, Iohel et Amos*, avec des remarques sur le texte et l'interprétation des commentaires de Jérôme sur les douze prophètes. Göteborg: Gupea 2011, 43 s. (E-bog: <http://hdl.handle.net/2077/26635>).
- 2012 Bengt Alexanderson: Da Giuliano a noi. Come arrivare ai suoi testi – i: Giuliano d'Eclano et l'Hirpinia christiana. Il Convegno internazionale Mirabella Eclano, 23–25 settembre 2010, ed. Sabino Accomando & Rocco Ronzani, Avellino: Stampa Editoriale Todisco 2012, 133–150.
- 2012 Bengt Alexanderson: Le texte du Psautier chez Théodore de Mopsueste et chez Julien d'Éclane. Avec des notes de critique sur les commentaires de Théodore et de Julien. (*Studia Ephemeridis Augustinianum* 129), Roma: Institutum Patristicum Augustinianum 2012, 304 s.

Justin

- 2010 Antti Laato: Justin Martyr Encounters Judaism – i: Encounters of the children of Abraham from ancient to modern times, ed. Antti Laato & Pekka Lindqvist, Leiden: Brill 2010, 97–123.
- 2010 Oskar Skarsaune: Justin and the Apologists – i: *The Routledge Companion to Early Christian Thought*, ed. Jeffrey Bingham, London: Routledge 2010, 121–136.
- 2010 Runar M. Thorsteinsson: Justin Martyr on the Philosophical Schools. A Research Tool – i: *Essays in Naturalism and Christian Semantics*, ed. Troels Engberg-Pedersen & Niels Henrik Gregersen, København 2010, 57–78.
- 2010 Runar M. Thorsteinsson: Stoics and Stoic Cosmo-Theology. Justin's Criticism in the Second Apology – i: *Essays in Naturalism and Christian Semantics*, ed. Troels Engberg-Pedersen & Niels Henrik Gregersen, København 2010, 79–97.
- 2012 Justins Dialog med jøden Tryfon. Oversat og med indledning af

- Jørgen Ledet Christiansen, Niels Hyldahl og Mogens Müller. (Antikken og Kristendommen 10), København: Anis 2012, 238 s.
- 2012 Bengt Alexanderson: Remarques sur l'Apologie pour les Chrétiens et sur le Dialogue avec Tryphon de Justin Martyr. Göteborg: Gupea 2012, 20 s. (E-bog: <http://hdl.handle.net/2077/31965>).
- 2012 Runar M. Thorsteinsson: The Literary Genre and Purpose of Justin's Second Apology. A Critical Review with Insights from Ancient Epistolography – i: Harvard Theological Review 105 (2012), 91–114.
- 2012 Runar Thorsteinsson: Justin and Stoic Cosmo-Theology – i: The Journal of Theological Studies 63 (2012), 533–571.
- 2012 Runar M. Thorsteinsson: By Philosophy Alone. Reassessing Justin's Christianity and His Turn from Platonism – Early Christianity 3 (2012), 492–517.

Lactantius

- 2009 Maijastina Kahlos: Ritus ad solos digitos pertinens (Lact. inst. 5.19,29). A Caricature of Roman Civic Religion in Lactantius' Institutiones divinae – i: Critique and Apologetics. Jews, Christians and Pagans in Antiquity, ed. Anders-Christian Jacobsen m.fl., Frankfurt am Main 2009, 283–302.

Markellos af Ancyra

- 2009 Markellos af Ankyra: Om den sande religion. Oversættelse, indl. og kommentar ved Henrik Pontoppidan Thyssen. (Bibel og historie 26), Århus: Aarhus Universitetsforlag 2009, 157 s.

Maximos Bekender

- 2010 Torstein Theodor Tollefsen: Causality and Movement in St. Maximus' Ambiguum 7 – i: Studia Patristica 48, ed. J. Baun m.fl., Leuven 2010, 85–94.
- 2010 Torstein Tollefsen: Skapelse og gjenoprettelse ifølge Maximus Bekjenneren – i: Danningsperspektiver. Teologiske og filosofiske syn på dannning i antikken og i moderne tid, ed. Svein Rise, Trondheim 2010, 75–90.

Origenes

- 2009 Origenes: Om bönen. Svensk översättning av Olof Andrén, med

förord av Per Beskow. Skellefteå: Artos 2009, 120 s.

- 2009 Anders-Christian Jacobsen: Normative structures in Origen's biblical exegesis – i: *The Discursive Fight over Religious Texts in Antiquity*, ed. Anders-Christian Jacobsen, Århus 2009, 143–156.
- 2010 Bengt Alexanderson: Critique de texte et interprétations de deux ouvrages exégétiques. Origène, *Commentaire sur saint Jean*, et Théodore de Mopsueste, *Commentaire sur les douze prophètes*. Göteborg: Gupea 2010, 24 s. (E-bog: <http://hdl.handle.net/2077/24139>).
- 2010 Gitte Buch-Hansen: The Spirit in Origen's Commentary on St. John's Gospel. The Stoic Foundation of Origen's Theory of Universal Restoration – i: *Essays in Naturalism and Christian Semantics*, ed. Troels Engberg-Pedersen & Niels Henrik Gregersen, København 2010, 119–152.
- 2010 Juha Pihkala: Origenes, jälleenyntymisuskpo ja Konstantinopolin II. Kirkolliskokous – i: *Flumen saxosum sonans. Studia in honorem Gunnar af Hällström*, ed. Marjo Ahlqvist m.fl., Åbo 2010, 195–210.
- 2010 Stefan Nordgaard Svendsen: Origen and the Possibility of Future Falls – i: *Essays in Naturalism and Christian Semantics*, ed. Troels Engberg-Pedersen & Niels Henrik Gregersen, København 2010, 99–118.
- 2011 Jakob Engberg: Kelsos og Origenes. Kontinuitet og udvikling i polemikken mod kristendommen fra ca. år 175 til 245 – i: *Kristendommens modstandere. Senantik antikristen polemik*, ed. Nils Arne Pedersen m.fl., København: Anis 2011, 19–61.
- 2011 Gunnar af Hällström: Proof from a Prophecy against Proof from Prophecy. A Second Century Sermon (Contra Celsum VII 9) – i: *Among Jews, Gentiles and Christians in Antiquity and the Middle Ages. Studies in Honour of Professor Oskar Skarsaune on his 65th Birthday*, ed. Reidar Hvalvik & John Kaufman, Trondheim 2011, 63–73.
- 2011 Gunnar af Hällström: More Than Initiation? Baptism According to Origen of Alexandria – i: *Ablution, Initiation, and Baptism*, ed. David Hellholm m.fl., Berlin: de Gruyter 2011, bd. 2, 989–1010.

- 2011 Anders-Christian Jacobsen: Bibeltolkning i Alexandria – i: Antikkens verden, ed. Ole Høiris & Birthe Poulsen, Århus: Aarhus Universitetsforlag 2011, 347–364.

Pachomios

- 2011 Hugo Lundhaug: Baptism in the Monasteries of Upper Egypt. The Pachomian Corpus and the Writings of Shenoute – i: Ablution, Initiation, and Baptism, ed. David Hellholm m.fl., Berlin: de Gruyter 2011, bd. 2, 1347–1380.

Prokop af Gaza

- 2010 David Westberg: Celebrating with Words. Studies in the Rhetorical Works of the Gaza School. Uppsala: Uppsala Universitet 2010, 225 s. [Disp. Uppsala]

Ptolemæus

- 2010 Tuomas Rasimus: Ptolemaeus and the Valentinian Exegesis of John's Prologue – i: The Legacy of John. Second-Century Reception of the Fourth Gospel, ed. Tuomas Rasimus, Leiden 2010, 145–171.

Romanos

- 2010 Leena Mari Peltomaa: Roles and Functions of Mary in the Hymnography of Romanos Melodos – i: Studia Patristica 44, ed. J. Baun m.fl., Leuven 2010, 487–498.
- 2011 Uffe Holmsgaard Eriksen: The Poet in the Pulpit. Drama and Rhetoric in the Kontakion 'On the Victory of the Cross' by Romanos Melodos – i: Transfiguration 2010/2011, 103–123.
- 2012 Leena Mari Peltomaa: The Portrayal of the Wife of Potiphar by Romanos Melodos – i: ΔΩΡΟΝ ΡΟΔΟΠΟΙΚΙΛΟΝ. Studies in Honour of Jan Olof Rosenqvist, ed. Denis Searby m.fl., Uppsala 2012, 185–196.
- 2011 Thomas Arentzen: Hør hva jeg er, for jeg er den du ser! Mariafremstillinger i Akathistos-hymnen og Romanos' Bebudelseshymne – i: STK 87 (2011), 162–168.

Salomos Oder

- 2010 Salomos oder. Oversatt av Rune Ødegaard. Oslo: Krystiania 2010, 65 s.

Shenute af Atripe

- 2009 Hugo Lundhaug: Nag Hammadi-kodeksene og den tidlige monastiske tradisjon i Egypt – i: MCPL 24 (2009), 33–59.
- 2010 Hugo Lundhaug: Shenoute og avgudsdyrkelse. Religionskonflikt i øvre Egypt på 300- og 400-tallet – i: Din. Tidskrift for religion og kultur 2010, hefte 3/4, 63–84.
- 2011 Hugo Lundhaug: Baptism in the Monasteries of Upper Egypt. The Pachomian Corpus and the Writings of Shenoute – i: Ablution, Initiation, and Baptism, ed. David Hellholm m.fl., Berlin: de Gruyter 2011, bd. 2, 1347–1380.
- 2012 Hugo Lundhaug: Kunnskap og frelse i Øvre Egypt. Abbed Shenoute og hans modstandere – i: Patristica Nordica 8, Soteria och gnosis, ed. Benjamin Ekman & Henrik Rydell Johnsen, Skellefteå 2012, 105–134.
- 2012 Hugo Lundhaug: Mystery and Authority in the Writings of Shenoute – i: Mystery and Secrecy in the Nag Hammadi Collection and Other Ancient Literature, ed. Christian H. Bull m.fl., Leiden: Brill 2012, 259–285.
- 2012 Hugo Lundhaug: Shenoute's Heresiological Polemics and its Context(s) – i: Invention, Rewriting, Usurpation. Discursive Fights over Religious Traditions in Antiquity, ed. Jörg Ulrich m.fl., (Early Christianity in the Context of Antiquity 11), Frankfurt am Main 2012, 239–261.

Tertullian

- 2011 Anders-Christian Jacobsen: Images of the Others in Tertullian – i: The Faces of the Other. Religious Rivalry and Ethnic Encounters in the Later Roman World, ed. Maijastina Kahlos, Turnhout 2011, 105–135.
- 2011 Øyvind Norderval: Simplicity and Power. Tertullian's De Baptismo – i: Ablution, Initiation, and Baptism, ed. David Hellholm m.fl., Berlin: de Gruyter 2011, bd. 2, 947–972.
- 2011 Johannes Væge: Det betroede menneske. Opgør med forvreden kristendom. København: Anis 2011, 176 s.
- 2012 Tertullian: Forsvarsskrift for de kristne. [Red. af Dagfinn Stærk]. (Vitnesbyrd fra kirkefedrene), Oslo: Luther 2012, 162 s.

[Moderniseret version af oversættelsen fra 1880 i Vidnesbyrd af Kirkefædrene]

Theodor af Mopsuestia

- 2010 Bengt Alexanderson: Critique de texte et interprétations de deux ouvrages exégétiques. Origène, Commentaire sur saint Jean, et Théodore de Mopsueste, Commentaire sur les douze prophètes. Göteborg: Gupea 2010, 24 s. (E-bog: <http://hdl.handle.net/2077/24139>).
- 2012 Bengt Alexanderson: Le texte du Psautier chez Théodore de Mopsueste et chez Julien d'Éclane. Avec des notes de critique sur les commentaires de Théodore et de Julien. (Studia Ephemeridis Augustinianum 129), Roma: Institutum Patristicum Augustinianum 2012, 304 s.
- 2012 Patrik Hagman: Från staden till öknen. Den asketiska vändningens pedagogik i Teodoros av Mopsuestia och Isak av Nineveh – i: *Patristica Nordica 8, Soteria och gnosis*, ed. Benjamin Ekman & Henrik Rydell Johnsén, Skellefteå 2012, 135–152.

Theodore

- 2010 Andreas Westergren: 'Fellow-lovers of God'. Participation in the Desire for God in Theodore's *Historia Philotheos* – i: *Studia Patristica 48*, ed. J. Baun m.fl., Leuven 2010, 15–20.
- 2012 Andreas Westergren: Sketching the Invisible. Patterns of Church and City in Theodore of Cyrrhus' *Philotheos Historia*. Ph.d.-afhandling ved Lund Universitet 12. okt. 2012

B. SÆRLIGE EMNER

1. Bibelen som helhed

Kanon

- 2009 Jakob Engberg: 'That is believed without good reason which is believed without knowledge of its origin.' Tertullian on the provenance of Early Christian Writings in debate with heretics – i: *The Discursive Fight over Religious Texts in Antiquity*, ed. Anders-Christian Jacobsen, Århus 2009, 62–84.

- 2010 Canon and Canonicity. The Formation and Use of Scripture, ed. Einar Thomassen. København: Museum Tusculanum 2010, 232 s.
- 2010 Jostein Børtnes: Canon Formation and Canon Interpretation – i: Canon and Canonicity. The Formation and Use of Scripture, ed. Einar Thomassen, København 2010, 189–215.
- 2010 Ingvild Sælid Gilhus: Contextualizing the Present, Manipulating the Past. Codex II from Nag Hammadi and the Challenge of Circumventing Canonicity – i: Canon and Canonicity. The Formation and Use of Scripture, ed. Einar Thomassen, København 2010, 91–108.
- 2010 Hugo Lundhaug: Canon and Interpretation. A Cognitive Perspective – i: Canon and Canonicity. The Formation and Use of Scripture, ed. Einar Thomassen, København 2010, 67–90.
- 2010 Einar Thomassen: Some Notes on the Development of Christian Ideas about a Canon – i: Canon and Canonicity. The Formation and Use of Scripture, ed. E. Thomassen, København 2010, 9–28.
- 2011 Henrik Nymann Eriksen: Hvem skabte Bibelen? Da kirken fik sin kanon. Hillerød: Logos Media 2011, 157 s.

Fortolkningshistorie

- 2010 Sten Hidal: Bokstavstro. Varför är det så farligt at läsa Bibeln bokstavligt? Om Origenes, Augustinus och Efraim Syriens bibelförståelse – i: Flumen saxosum sonans. Studia in honorem Gunnar af Hällström, ed. Marjo Ahlqvist m.fl., Åbo 2010, 41–54.
- 2011 Susan Ashbrook Harvey: Bibliskt minne i den syriska traditionen – i: PNA 26 (2011), 37–52.
- 2011 Susan Ashbrook Harvey: Bibliska kvinnor som bilder av kyrkan – i: PNA 26 (2011), 53–74.
- 2011 Anders-Christian Jacobsen: Bibeltolkning i Alexandria – i: Antikkens verden, ed. Ole Høiris & Birthe Poulsen, Århus: Aarhus Universitetsforlag 2011, 347–364.
- 2011 Frances Young: Bibeln i den antiokenska traditionen – i: PNA 26 (2011), 75–88.
- 2011 Frances Young: Vad kan (post-)moderne exegeter lära sig av antiokensk exeget? – i: PNA 26 (2011), 89–102.

- 2012 Sten Hidal: Bibeltolkning i den tidiga kyrkan – i: SEÅ 77 (2012), 47–52.

2. Det gamle Testamente

Græsk oversættelse

- 2011 Mogens Müller: Septuagintas betydning som en hellenistisk udgave af Det Gamle Testamente – i: DTT 74 (2011), 217–231.

Latinsk oversættelse

- 2012 Lizette Harritsø: Kainfortællingen i antikke oversættelser og fortolkninger – i: DTT 75 (2012), 187–202.

Fortolkningshistorie

- 2009 Evangeliets Gryning. Kyrkofädernas skrifttolkning. Utläggningar av de gammaltestamentliga läsningerna i 2002 års evangeliebok. Svensk översättning av Olof Andréén. Bearbetad av Per Beskow. Skellefteå: Artos & Norma 2009, 298 s.
- 2009 Bart Vanden Auwele: The Song of Songs as normative text – i: The Discursive Fight over Religious Texts in Antiquity, ed. Anders-Christian Jacobsen, Århus 2009, 157–167.
- 2009 Samuel Rubenson: Himmelsk åtrå. Höga Visan i tidigkristen mystik – i: Patristica Nordica 7, Eros och Agape, ed. Henrik Rydell Johnsén m.fl., Skellefteå 2009, 105–127.
- 2010 Finn Damgaard: Recasting Moses. The Memory of Moses in Biographical and Autobiographical Narratives in Ancient Judaism and 4th-Century Christianity. København: Det Teologiske Fakultet 2010, xii+297s. [Ph.d.-afhandling ved Københavns Univ. 2010. Ny udgave 2013]
- 2010 Erkki Koskenniemi: Right to life and Jewish-Christian Ethics in the Roman World. A case study of the fighting men and the unhappy birth – i: Encounters of the children of Abraham from ancient to modern times, ed. Antti Laato & Pekka Lindqvist, Leiden: Brill 2010, 47–73.
- 2012 Susan Ashbrook Harvey: Möten med Eva i syrisk liturgi – i: SEÅ 77 (2012), 1–24.
- 2012 Oskar Skarsaune: Jewish and Christian interpretations of Messi-

anic texts in the Book of Isaiah as Jewish/Christian dialogue.
From Mathew to the Rabbis – i: SEÅ 77 (2012), 25–45.

3. Det nye Testamente

Generelt

2011 Karl Olav Sandnes: The Gospel “According to Homer and Virgil”. Cento and Canon. (Supplements to Novum Testamentum 138), Leiden: Brill 2011, xii+280 s.

Græsk tekst

2009 Timo Flink: Textual Dilemma. Studies in the Second-Century Text of the New Testament. (Joensuu yliopiston teologisia julkaisuja 21), Joensuu 2009, 264 s. [Ph.D. diss., Joensuu Univ.]

2011 Tommy Wasserman: The Implications of Textual Criticism for Understanding the ‘Original Text’ – i: Mark and Matthew I. Comparative Readings, ed. Eve-Marie Becker & Anders Runesson, (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 271), Tübingen: Mohr Siebeck 2011, 77–96.

2011 Tommy Wasserman: The ‘Son of God’ was in the beginning (Mark 1:1) – i: The Journal of Theological Studies, NS 62 (2011), 20–50.

Andre oversættelser

2011 Lars Munkhammar: The Silver Bible. Origins and history of the Codex argenteus. Uppsala: Selenas 2011, 196 s.

2011 Reinhart Staats: Codex Argenteus og Philipp Melanchton i Helmstedt. Hoveddokumentet for det gotiske språket i karolingisk misjon og luthersk reformasjon – i: NTT 112 (2011), 87–110.

Kanon

2009 Nils Arne Pedersen: The New Testament Canon and Athanasius of Alexandria’s 39th Festal Letter – i: The Discursive Fight over Religious Texts in Antiquity, ed. Anders-Christian Jacobsen, Århus 2009, 168–177.

Fortolkningshistorie

2009 Evangeliets Kraft. Kyrkofädernas skrifttolkning. Utläggningar

- av epistelläsningerna i 2002 års evangeliebok. Svensk översättning av Olof Andréén. Bearbetad av Per Beskow. Skellefteå: Artos & Norma 2009, 298 s.
- 2009 Evangeliets Ljus. Kyrkofädernas skrifttolkning. Utläggningar av evangelieläsningerna i 2002 års evangeliebok. Svensk översättning av Olof Andréén. Bearbetad av Per Beskow. Skellefteå: Artos & Norma 2009, 476 s.
- 2009 Turid Karlsen Seim: Kjærlighet, kropp og kjønn. Efeserne 5:21–33 – tolkning og resepsjon – i: *Patristica Nordica* 7, Eros och Agape, ed. Henrik Rydell Johnsén m.fl., Skellefteå 2009, 28–48.
- 2010 The Legacy of John. Second-Century Reception of the Fourth Gospel. Ed. Tuomas Rasimus. (Supplements to *Novum Testamentum* 132), Leiden: Brill 2010, ix+406 s.
- 2010 Tuomas Rasimus: Introduction – i: *The Legacy of John. Second-Century Reception of the Fourth Gospel*, ed. Tuomas Rasimus, Leiden 2010, 1–16.
- 2010 Tuomas Rasimus: Ptolemaeus and the Valentinian Exegesis of John's Prologue – i: *The Legacy of John. Second-Century Reception of the Fourth Gospel*, ed. Tuomas Rasimus, Leiden 2010, 145–171.
- 2010 Turid Karlsen Seim: Johannine Echoes in Early Montanism – i: *The Legacy of John. Second-Century Reception of the Fourth Gospel*, ed. Tuomas Rasimus, Leiden 2010, 345–364.
- 2010 Einar Thomassen: Heracleon – i: *The Legacy of John. Second-Century Reception of the Fourth Gospel*, ed. Tuomas Rasimus, Leiden 2010, 173–210.
- 2011 Vemund Blomkvist: *The Euthalian Apparatus. Text, Translation, Commentary.* (*Acta Theologica* 39), Oslo: Faculty of Theology 2011, viii+324 s. [Ph.d.-afhandling. Også publiceret 2012]
- 2012 David Hellholm & Vemund Blomkvist: *Euthalian Traditions. Text, Translation and Commentary. Including the appendix Parainesis as an ancient genre-designation.* (*Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur* 170), Berlin: de Gruyter 2012, x+391 s.

4. Apokryfer

Apokryfer generelt og tekstsamlinger

- 2010 Lisbet Kjær Müller: Maria Magdalene. Fra apostel til prostitueret. Frederiksberg: Alfa 2010, 321 s. [Især kap. 2, s. 57–70]
- 2011 Tidligkristne apokryfer. Utvalg, innledende essay og introduksjoner av Reidar Aasgaard. (Verdens hellige skrifter 72), Oslo: Bokklubben 2011, lxiii+415 s.

Apokryfe apostelakter

- 2011 Andreas og Mattias' gjerninger. [Oversat fra græsk af] Vemund Blomkvist – i: Tidligkristne apokryfer, ed. Reidar Aasgaard, (Verdens hellige skrifter 72), Oslo: Bokklubben 2011, 121–151.
- 2011 Peter og de tolv apostlers gjerninger. [Nag Hammadi VI,1. Oversatt fra koptisk av] Hugo Lundhaug – i: Tidligkristne apokryfer. Utvalg, innledende essay og introduksjoner av Reidar Aasgaard, Oslo: Bokklubben 2011, 207–216.
- 2012 Outi Lehtipuu: The “Distorters of Resurrection” in Apocryphal Acts and Other Early Christian Literature. The Threat of Deviance – i: Voces clamantium in deserto. Essays in honor of Kari Syreeni, ed. Sven-Olav Back & Matti Kankaanniemi, Åbo 2012, 184–198.

Apostlenes brev

- 2011 Apostlenes brev. [Oversat fra etiopisk af] Witold Witakowski – i: Tidligkristne apokryfer, ed. Reidar Aasgaard, (Verdens hellige skrifter 72), Oslo: Bokklubben 2011, 221–249.

Filipsevangeliet

- 2010 Minna Heimola: Christianity and Christian Identity in the Gospel of Philip (NHC II,3). Helsinki: University of Helsinki 2010, 294 s. [Disp. Helsinki]
- 2010 Hugo Lundhaug: Images of Rebirth. Cognitive Poetics and Transformational Soteriology in the Gospel of Philip and the Exegesis of the Soul. (Nag Hammadi and Manichaean Studies 73), Leiden: Brill 2010, xviii+593 s. [Rev. udgave af afhandling fra 2007]
- 2011 Minna Heimola: Christian Identity in the Gospel of Philip.

(Publications of the Finnish Exegetical Society 102), Helsinki: Finnish Exegetical Society 2011, 342 s. [Baseret på disp. fra 2010]

Johannesakterne

- 2011 Johannes' gjerninger. [Oversat fra græsk af] Aslak Rostad – i: Tidligkristne apokryfer, ed. Reidar Aasgaard, (Verdens hellige skrifter 72), Oslo: Bokklubben 2011, 5–53.
- 2012 Ingegerd Hällér: "Den som inte dansar förstår inte vad som sker". En vishetskristologisk analys av danshymnen i Johannesakterna med cirkeldansen som tolkningsmönster – i: SEÅ 77 (2012), 197–224.

Judasevangeliet

- 2009 Ismo Dunderberg: Judas' Anger and the Perfect Human – i: The Codex Judas Papers, ed. April D. DeConick, (Nag Hammadi and Manichaean Studies 71), Leiden: Brill 2009, 201–221.
- 2009 Tage Petersen: From Perplexity to Salvation. The Gospel of Judas read in light of Platonic didactic strategies – i: The Codex Judas Papers, ed. April D. DeConick, (Nag Hammadi and Manichaean Studies 71), Leiden: Brill 2009, 413–434.
- 2010 Antti Marjanen: Does the Gospel of Judas rehabilitate Judas Iscariot? – i: Gelitten-Gestorben-Auferstanden. Passions- und Ostertraditionen im antiken Christentum, ed. T. Nicklas m.fl. (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament, 2. Reihe, 273), Tübingen 2010, 209–224.
- 2012 Anders Klostergaard Petersen: The Gospel of Judas. A Scriptural Amplification or a Canonical Encroachment? – i: Judasevangelium und Codex Tchacos, ed. Enno Edzard Popkes & Gregor Wurst, (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament I 297), Tübingen: Mohr Siebeck 2012, 253–290.

Pauluslitteratur

- 2011 Paulus og Teklas gerninger. [Oversat fra græsk af] Jorunn Økland – i: Tidligkristne apokryfer, ed. Reidar Aasgaard, (Verdens hellige skrifter 72), Oslo: Bokklubben 2011, 53–74.
- 2011 Paulus' tredje brev til korinterne. [Oversat fra græsk af] Reidar Aasgaard – i: Tidligkristne apokryfer, ed. Reidar Aasgaard, (Verdens hellige skrifter 72), Oslo: Bokklubben 2011, 253–256.

- 2011 Paulus' brev til laodikeerne. [Oversat fra latin af] Tor Ivar Østmoe – i: Tidligkristne apokryfer, ed. Reidar Aasgaard, (Verdens hellige skrifter 72), Oslo: Bokklubben 2011, 297–298.
- 2011 Paulus og Senecas brevveksling. [Oversat fra latin af] Tor Ivar Østmoe – i: Tidligkristne apokryfer, ed. Reidar Aasgaard, (Verdens hellige skrifter 72), Oslo: Bokklubben 2011, 301–309.
- 2011 Paulus'visjon. [Oversat fra latin af] Bjørg Tosterud – i: Tidligkristne apokryfer, ed. Reidar Aasgaard, (Verdens hellige skrifter 72), Oslo: Bokklubben 2011, 335–379.

Petersakterne

- 2011 Peters gjerninger. [Oversat fra græsk og latin af] Reidar Aasgaard – i: Tidligkristne apokryfer, ed. Reidar Aasgaard, (Verdens hellige skrifter 72), Oslo: Bokklubben 2011, 77–118.

Sandhedens evangelium

- 2009 Katrine Brix: Evangelium Veritatis – et sammenskrevet evangelium? – i: Teol-information 40 (Københavns Universitet, september 2009), 37–40.
- 2012 Jörgen Magnusson: Bortom vägs ände, eller klarsyntheten som förblindande. En analys av en så kallad akosmisk etik i Sanningens ev. fra Nag Hammadi – i: SEÅ 77 (2012), 225–253.

Sibyllerne

- 2011 Sibyllens orakler. [Uddrag, oversat fra græsk af] Christine Amadou – i: Tidligkristne apokryfer, ed. Reidar Aasgaard, (Verdens hellige skrifter 72), Oslo: Bokklubben 2011, 315–331.

Thomas' barndomsevangelium

- 2009 Reidar Aasgaard: The Childhood of Jesus. Decoding the Apocryphal Infancy Gospel of Thomas. Eugene, Oregon: Wipf and Stock 2009, xii+285 s.
- 2009 Reidar Aasgaard: From Boy to Man in Antiquity. Jesus in the Apocryphal Infancy Gospel of Thomas – i: Thymos. Journal of Boyhood Studies 3 (2009), 3–20.
- 2009 Reidar Aasgaard: Uncovering Children's Culture in Late Antiquity. The Testimony of the Infancy Gospel of Thomas – i: Children in Late Ancient Christianity, ed. Cornelia B. Horn & Robert R. Phenix, Tübingen 2009, 1–27.

- 2009 Reidar Aasgaard: El Evangelio de la Infancia de Tomás. (Biblioteca de Estudios Biblicos minor), Salamanca: Ediciones Sigueme 2009, 158 s.
- 2009 Reidar Aasgaard: Tomas' barndomsevangelium, den første kristne barnefortelling? – i: Når jeg så skal ut i verden, ed. Karl Olav Sandnes m.fl., Trondheim: Tapir 2009, 205–220.
- 2010 Reidar Aasgaard: The Gospel for Early Christian Children. A Re-assessment of the Infancy Gospel of Thomas – i: Studia Patristica 45, ed. J. Baun m.fl., Leuven 2010, 439–444.

Thomasakterne

- 2011 Tomas' gjerninger. [Oversat fra græsk af] Henny Hägg, Årstein Justnes og Tor Vegge – i: Tidligkristne apokryfer, ed. Reidar Aasgaard, (Verdens hellige skrifter 72), Oslo: Bokklubben 2011, 155–205.

Thomasevangeliet

- 2009 Thomasevangeliet, med forord og fortolkninger av Peter Andrew Isherwood Håland. Bodø: Licentia forl. 2009, 172 s.

5. Liturgi

Liturgi generelt

- 2010 Robert Bonde Nielsen Hansen: Endetid og offer. Eskatologiske og offerterminologiske elementer i det 2. århundredes nadver- og dåbsforestillinger. Århus: Det Teologiske Fakultet 2010, 202 s. [Ph.d.-afhandling Århus]
- 2010 Robert Bonde Nielsen Hansen: Meningen der gik tabt. Om begrebsapparatet i nyere forskning i det 2. århundredes liturgi – i: DTT 73 (2010), 41–55.
- 2012 Susan Ashbrook Harvey: Möten med Eva i syrisk liturgi – i: SEÅ 77 (2012), 1–24.

Gudstjeneste (messe)

- 2012 Den gudomliga liturgin av vår fader blandt de heliga, Johannes Chrysostomos. En nyöversättning [af Sergius Colliander m.fl.]. (Stiftelsen för Finlands ortodoxa kulturcentrum publikations-serie 6), Joensuu 2012, 82 s.

Nadver

- 2010 Maria Munkholt: En syrisk kilde til den ældste kristne nadverforståelse – en analyse af Addai og Maris Nadverbøn. [Indeholder overs. af nadverbønnen] – i: DTT 73 (2010), 105–123.
- 2012 Nils Hallvard Korsvoll: Nattvard utan innstiftingsorda? [Indeholder norsk oversættelse af Addai og Maris nadverbøn] – i: Teologisk Tidsskrift 1 (Oslo 2012), 249–267.

Dåb og katekumenat

- 2009 Når jeg så skal ut i verden. Barn og tro i tidlig kristendom. Ed. Karl Olav Sandnes, Oskar Skarsaune & Reidar Aasgaard. Trondheim: Tapir 2009, 270 s.
- 2009 Odd Magne Bakke: "La ingen ting være så viktig som å ha omsorg for barna". Kristen oppdragelse hos Johannes Krysostomos – i: Når jeg så skal ut i verden, ed. Karl Olav Sandnes m.fl., Trondheim: Tapir 2009, 221–236.
- 2009 Karl Olav Sandnes: "...opdragelse og rettledning som er etter Herrens vilje". Trosformidling til barn og unge i den eldste kirke – i: Når jeg så skal ut i verden, ed. Karl Olav Sandnes m.fl., Trondheim: Tapir 2009, 113–142.
- 2009 Oskar Skarsaune: Organisert trosopplæring for barn og unge – i: Når jeg så skal ut i verden, ed. Karl Olav Sandnes m.fl., Trondheim: Tapir 2009, 167–204.
- 2009 Reidar Aasgaard: Til barnets beste? Samspillet mellom hjem, kirke og skole i tidligkristen trosopplæring – i: Når jeg så skal ut i verden, ed. Karl Olav Sandnes m.fl., Trondheim: Tapir 2009, 143–166.
- 2009 Reidar Aasgaard: Tomas' barndomsevangelium, den første kristne barnefortelling? – i: Når jeg så skal ut i verden, ed. Karl Olav Sandnes m.fl., Trondheim: Tapir 2009, 205–220.
- 2009 Reidar Aasgaard: Ut i verden. Refleksjoner rundt trosopplæring i antikken og i dag – i: Når jeg så skal ut i verden, ed. Karl Olav Sandnes m.fl., Trondheim: Tapir 2009, 237–253.
- 2009 'Lær meg din vei ...' Kristen trosopplæring i går og i dag. En historisk oversikt, ed. Torrey Seland. (Kyrkjefag profil 10), Trondheim: Tapir 2009, 199 s.

- 2009 Torrey Seland: Undervisning og katekese i urkirken. Urkirkens sosiale kontekst og kateketiske særpreg – i: 'Lær meg din vei ...' Kristen trosopplæring i går og i dag. En historisk oversikt, ed. T. Seland, (Kyrkjefag profil 10), Trondheim 2009, 9–43.
- 2009 Oskar Skarsaune: Den kirkelige katekeses historie i oldtid og middelalder – i: 'Lær meg din vei ...' Kristen trosopplæring i går og i dag. En historisk oversikt, ed. T. Seland, (Kyrkjefag profil 10), Trondheim 2009, 45–70.
- 2010 Anni Maria Laato: Infants and Parents as Members of the Church in St Cyprian's Theology – i: *Flumen saxosum sonans. Studia in honorem Gunnar af Hällström*, ed. Marjo Ahlqvist m.fl., Åbo 2010, 65–84.
- 2011 Ablution, Initiation, and Baptism. Late Antiquity, Early Judaism, and Early Christianity – *Waschungen, Initiation und Taufe. Spätantike, frühes Judentum und frühes Christentum*. Ed. David Hellholm m.fl., (Beihefte zur Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft 176), Berlin & New York: de Gruyter 2011, 3 bind, lxiii,xxvii, xiv+2024 s.
- 2011 Hugo Lundhaug: Baptism in the Monasteries of Upper Egypt. The Pachomian Corpus and the Writings of Shenoute – i: *Ablution, Initiation, and Baptism*, ed. David Hellholm m.fl., Berlin: de Gruyter 2011, bd. 2, 1347–1380.
- 2011 Karl Olav Sandnes: Seal and Baptism in Early Christianity – i: *Ablution, Initiation, and Baptism*, ed. David Hellholm m.fl., Berlin: de Gruyter 2011, bd. 2, 1441–1482.

Kirkeår og perikopeordninger

- 2009 Stephan Borgehammar: Heraclius Learns Humility. Two Early Accounts Composed for the Celebration of Exaltio Crucis – i: *Millenium. Jahrbuch zu Kultur und Geschichte des ersten Jahrtausens n. Chr.* 6 (2009), 145–201.
- 2009 Holger Villadsen: Würzburger Comes. En brik til historien om første tekstrække. (Patristik 10), 2009, 47 s. Internetpublikation på adressen: www.patristik.dk/Patristik10.pdf
- 2010 Christian Thodberg: Fra Byzans til Luther. Fra det udeladte evangelium om Jesu dåb til Luthers dåbssalme – i: *Arven fra Byzans*, ed. Øystein Hjort, Århus 2010, 307–315.

- 2010 Holger Villadsen: Perikoper og kirkeår i oldkirken. Jerusalem, Konstantinopel og Rom. København: Books on Demand 2010, 212 s.

Prædiken

- 2009 Evangeliets Gryning. Kyrkofädernas skrifttolkning. Utläggningar av de gammaltestamentliga läsningerna i 2002 års evangeliebok. Svensk översättning av Olof Andréén. Bearbetad av Per Beskow. Skellefteå: Artos & Norma 2009, 298 s.
- 2009 Evangeliets Kraft. Kyrkofädernas skrifttolkning. Utläggningar av epistelläsningerna i 2002 års evangeliebok. Svensk översättning av Olof Andréén. Bearbetad av Per Beskow. Skellefteå: Artos & Norma 2009, 298 s.
- 2009 Evangeliets Ljus. Kyrkofädernas skrifttolkning. Utläggningar av evangelieläsningerna i 2002 års evangeliebok. Svensk översättning av Olof Andréén. Bearbetad av Per Beskow. Skellefteå: Artos & Norma 2009, 476 s.

Hymner og musik

- 2010 Christian Troelsgård: Byzantinsk musik og europæisk musikhistorie – i: Arven fra Byzans, ed. Øystein Hjort, Århus 2010, 287–301.
- 2011 Thomas Arentzen: Hør hva jeg er, for jeg er den du ser! Mariafremstillinger i Akathistos-hymnen og Romanos' Bebudelseshymne – i: STK 87 (2011), 162–168.
- 2011 Leena Mari Peltomaa: Epithets of the Theotokos in the Akathistos Hymn – i: The Cult of the Mother of God in Byzantium. Texts and Images, ed. Leslie Brubaker & Mary B. Cunningham, (Birmingham Byzantine and Ottoman Studies), Farnham 2011, 109–116.

Bønner, tidebøn

- 2009 Jesper Hyldahl: I Guds varetægt. Bønnens betydning for kristen identitet i den tidlige kirke – i: Kritisk forum for praktisk teologi 116 (2009), 65–74.
- 2011 Brian Patrick McGuire: Hjælp mig, Herre. Bøn gennem 1000 år. København: Alfa 2011, 283 s.

6. Fromhedsliv

Fromhedsliv generelt

- 2010 Troels Myrup Kristensen: Kejserinde Helena og de første kristne pilgrimme – i: *Sfinx* 33 (2010), 113–116.
- 2010 Klara Preben-Hansen: Byzantinsk mystik og askese – i: *Arven fra Byzans*, ed. Øystein Hjort, Århus 2010, 317–329.
- 2012 Fridtjof O. Valton: Mirakler og undergjerninger i kristendommens historie. Oslo: Motivasjons forl. 2012, 125 s. [Tidl. oplag Bergen 1945]
- 2012 Stephan Borgehammar. Jerusalem Pilgrims and the Holy Cross in the Fourth Century – i: *PNA* 27 (2012), 57–79.

Martyrer og helgener (hagiografi)

- 2009 Eva Haettner Aurelius: Berättelsen om Pelagia. En sann historia? – i: *MCPL* 24 (2009), 21–32.
- 2009 Stephan Borgehammar: Heraclius Learns Humility. Two Early Accounts Composed for the Celebration of Exaltio Crucis – i: *Millenium. Jahrbuch zu Kultur und Geschichte des ersten Jahrtausens n. Chr.* 6 (2009), 145–201.
- 2009 Jakob Engberg: Truth Begg no Favours. Martyr-Literature and Apologetics – i: *Critique and Apologetics. Jews, Christians and Pagans in Antiquity*, ed. Anders-Christian Jacobsen m.fl., Frankfurt am Main 2009, 177–208.
- 2009 Antti Marjanen: Male Women Martyrs. The Function of Gender-Transformation Language in Early Christian Martyrdom Accounts – i: *Metamorphoses. Resurrection, Body and Transformative Practices in Early Christianity*, ed. Turid Karlsen Seim and Jorunn Økland, (Ekstasis 1), Berlin: Walter de Gruyter 2009, 231–248.
- 2009 Samuel Rubenson: Martyrdom and Identity. Reflections on a Coptic martyrdom under Muslim Rule – i: *Swedish Missiological Themes* 96 (2009), 235–247.
- 2010 Lisbet Kjær Müller: Maria Magdalene. Fra apostel til prostitueret. Frederiksberg: Alfa 2010, 321 s. [Især kap. 2 og 3, s. 57–87]

- 2011 Contextualising Early Christian Martyrdom. Ed. Jakob Engberg, Uffe Holmsgaard Eriksen & Anders Klostergaard Petersen. (Early Christianity in the Context of Antiquity 8), Frankfurt am Main: Peter Lang 2011, 275 s.
- 2011 Bengt Alexanderson: [Recension af] Timothy David Barnes, *Early Christian Hagiography and Roman History*, Tübingen 2010 – i: *Augustinianum* 51 (2011), 256–266.
- 2011 Per Beskow: *Hjältar, martyrer, heliga dårar och andra*. Skellefteå: Artos 2011, 399 s.
- 2011 Jakob Engberg: *Martyrdom and Persecution. Pagan Perspectives on the Prosecution and Execution of Christians c. 110–210 AD* – i: *Contextualising Early Christian Martyrdom*, ed. Jakob Engberg m.fl., Frankfurt am Main: Peter Lang 2011, 93–117.
- 2011 Jesper Hyldahl: *Gnostic Critique of Martyrdom* – i: *Contextualising Early Christian Martyrdom*, ed. Jakob Engberg m.fl., Frankfurt am Main: Peter Lang 2011, 119–138.
- 2011 Tomas Hägg: *The Life of St. Antony between Biography and Hagiography* – i: *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography. Vol. I: Periods and Places*, ed. S. Efthymiadis, Farnham: Ashgate 2011, 17–34.
- 2011 Ingunn Lunde: *Slavic Hagiography* – i: *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography. Vol. I: Periods and Places*, ed. S. Efthymiadis, Farnham: Ashgate 2011, 369–384.
- 2011 Nils Arne Pedersen: “A Prohibition So Divine”. *The Origins of the Christian Ban on Suicide* – i: *Contextualising Early Christian Martyrdom*, ed. Jakob Engberg m.fl., Frankfurt am Main: Peter Lang 2011, 139–203.
- 2011 Anders Klostergaard Petersen & Jakob Engberg: *Finding Relevant Contexts for Early Christian Martyrdom* – i: *Contextualising Early Christian Martyrdom*, ed. Jakob Engberg m.fl., Frankfurt am Main 2011, 7–13.
- 2011 Anders Klostergaard Petersen: *Gender-bending in Early Jewish and Christian Martyr Texts* – i: *Contextualising Early Christian Martyrdom*, ed. Jakob Engberg m.fl., Frankfurt am Main: Peter Lang 2011, 225–256.

- 2012 Christine Amadou: Domnika. Une sainte à revoir, un texte à corriger – i: ΔΩΡΟΝ ΡΟΔΟΠΟΙΚΙΑΟΝ. Studies in Honour of Jan Olof Rosenqvist, ed. Denis Searby m.fl., Uppsala 2012, 53–61.
- 2012 Stephan Borgehammar. Jerusalem Pilgrims and the Holy Cross in the Fourth Century – i: PNA 27 (2012), 57–79.
- 2012 Tomas Hägg: The Art of Biography in Antiquity. Cambridge: Cambridge University Press 2012, xv+496 s.
- 2012 David Westberg: A Rose-Bearing Bough of Piety. Literary Perspectives on the Life of Theodore of Sykeon – i: ΔΩΡΟΝ ΡΟΔΟΠΟΙΚΙΑΟΝ. Studies in Honour of Jan Olof Rosenqvist, ed. Denis Searby m.fl., Uppsala 2012, 227–238.

Munkevæsen

- 2009 Hugo Lundhaug: Nag Hammadi-kodeksene og den tidlige monastiske tradisjon i Egypt – i: MCPL 24 (2009), 33–59.
- 2009 Samuel Rubenson: Öknens vishet. (Silentium Theologia 1), Sturefors: Silentium 2009, 94 s. [Rev. udgave af "Ett odelat hjärta" fra 1983 og 1984]
- 2009 Samuel Rubenson: 'As Already Translated to the Kingdom While Still in the Body'. The Transformation of the Ascetic in Early Egyptian Monasticism – i: Metamorphoses. Resurrection, Body and Transformative Practices in Early Christianity, ed. Turid Karlsen Seim and Jorunn Økland, (Ekstasis 1), Berlin: Walter de Gruyter 2009, 271–289.
- 2009 Samuel Rubenson: Power and Politics in Early Monasticism – i: Prayer and Spirituality in the Early Church. Vol. 5: Poverty and Riches, ed. Geoffrey Dunn m.fl., Australia: St Pauls Publications 2009, 91–110.
- 2011 Samuel Rubenson: Antony and Ammonas. Conflicting or Common Tradition in Early Egyptian Monasticism – i: Bibel, Byzanz und Christlicher Orient. Festschrift für Stephan Gerö, ed. D. Bumazhnov m.fl., (Orientalia Christiana Analecta 187), Leuven: Peeters 2011, 185–201.
- 2012 Samuel Rubenson: Monasticism and the Philosophical Heritage – i: The Oxford Handbook of Late Antiquity, ed. Scott Fitzgerald Johnson, Oxford: Oxford University Press 2012, 487–512 (Part II.15).

- 2012 Samuel Rubenson: Mönchtum I (Idee und Geschichte) – i: Reallexikon für Antike und Christentum, vol. 24, Stuttgart 2012, 1009–1054.
- 2012 Witold Witakowski: Ethiopian Monasticism – i: PNA 27 (2012), 33–56.

Diakoni

- 2009 Maijastina Kahlos: Debatten om filantropi. Kristen självuppfattning och polyteistiska reaktioner på 300-talet – i: Patristica Nordica 7, Eros och Agape, ed. Henrik Rydell Johnsén m.fl., Skellefteå 2009, 91–104.

7. Organisation og embede

Embede

- 2011 Henrik Rydell Johnsén: Documentation, Reconstruction and Deconstruction. Research on Female Virgins and Women Priests in Early Christianity since the 1960's. – i: Sacris Erudiri 50 (2011), 5–34.

Mission og udbredelse

- 2012 Oskar Skarsaune: Fra Jerusalem til jordens ender – også dens østlige? Om misjonens geografiske perspektiver i Det nye testamente og i oldkirken – i: Videre med evangeliet. Festskrift til misjonslederen Egil Grandhagen, ed. Hans Aage Gravaas m.fl., Trondheim: Akademika forlag 2012, 245–259.

8. Dogmehistorie og symbolik

Dogmehistorie generelt

- 2010 Heikki Räisänen: The Rise of Christian Beliefs. The Thought World of Early Christians. Minneapolis: Fortress Press 2010, xxiv+479 s.
- 2011 Johannes Værgø: Det betroede menneske. Opgør med forvreden kristendom. København: Anis 2011, 176 s.
- 2012 Torstein Theodor Tollefsen: Activity and Participation in Late Antique and Early Christian Thought. (Oxford Early Christian Studies), Oxford: Oxford University Press 2012, viii+229 s.

Trosbekendelser generelt

- 2011 Gösta Hallonsten: *Lex orandi – lex credendi*. En kommentar till trosbekännelsen. Skellefteå: Artos 2011, 77 s.

Apostolikum

- 2009 Oskar Skarsaune: *The most Recent Debate on the Origin of the Apostles' Creed – i: TTK 80 (2009), 294–307.*

Apologetik

- 2009 *Critique and Apologetics. Jews, Christians and Pagans in Antiquity*. Ed. Anders-Christian Jacobsen, Jörg Ulrich & David Brakke. (Early Christianity in the Context of Antiquity 4), Frankfurt am Main: Peter Lang 2009, 327 s.
- 2009 *Continuity and Discontinuity in Early Christian Apologetics*. Ed. Jörg Ulrich, Anders-Christian Jacobsen & Maijastina Kahlos. (Early Christianity in the Context of Antiquity 5), Frankfurt am Main: Peter Lang 2009, 130 s.
- 2009 Jakob Engberg: *Truth Begg no Favours. Martyr-Literature and Apologetics – i: Critique and Apologetics. Jews, Christians and Pagans in Antiquity*, ed. Anders-Christian Jacobsen m.fl., Frankfurt am Main 2009, 177–208.
- 2009 Jakob Engberg: *“From among You are We. Made, not Born are Christians”*. *Apologists' Account on Conversion before 310 AD – i: Continuity and Discontinuity in Early Christian Apologetics*, ed. Jörg Ulrich, m.fl., Frankfurt am Main 2009, 49–79.
- 2009 Anders-Christian Jacobsen: *Apologetics and Apologies. Some Definitions – i: Continuity and Discontinuity in Early Christian Apologetics*, ed. Jörg Ulrich, m.fl., Frankfurt am Main 2009, 5–21.
- 2009 Anders-Christian Jacobsen: *Main Topics in Early Christian Apologetics – i: Critique and Apologetics. Jews, Christians and Pagans in Antiquity*, ed. Anders-Christian Jacobsen m.fl., Frankfurt am Main 2009, 85–111.
- 2009 Markus Mertaniemi: *Acerrimus inimicus. Porphyry in Christian Apologetics – i: Continuity and Discontinuity in Early Christian Apologetics*, ed. Jörg Ulrich, m.fl., Frankfurt am Main 2009, 97–112.

- 2009 Anders Klostergaard Petersen: The Diversity of Apologetics. From Genre to a Mode of Thinking – i: Critique and Apologetics. Jews, Christians and Pagans in Antiquity, ed. Anders-Christian Jacobsen m.fl., Frankfurt am Main 2009, 15–41.
- 2011 Kristendommens modstandere. Senantik antikristen polemik, ed. Nils Arne Pedersen, Jakob Engberg, Robert B. Hansen og Thorsten Rørbæk. (Antikken og Kristendommen 9), København: Anis 2011, 366 s.

Gudsforståelse

- 2012 Anna Marie Aagaard: Mine øjne har set din frelse. Om lighed med Gud og gudomliggørelse i patristisk teologi – i: Patristica Nordica 8, Soteria och gnosis, ed. Benjamin Ekman & Henrik Rydell Johnsen, Skellefteå 2012, 13–42.

Antropologi

- 2009 Farsmakt og moderskap i antikken. Ed. Ingvild Sælid Gilhus, Turid Karlsen Seim & Gunhild Vidén. Oslo: Spartacus 2009, 214 s.
- 2009 Kari Elisabeth Børresen: Modelli di genere nella tradizione cristiana – i: Le Religioni e il Mondo Moderno, vol. 4, Nuove tematiche e prospettive, ed. Giovanni Filoramo, Torino 2009, 319–340.
- 2009 Antti Marjanen: Male Women Martyrs. The Function of Gender-Transformation Language in Early Christian Martyrdom Accounts – i: Metamorphoses. Resurrection, Body and Transformative Practices in Early Christianity, ed. Turid Karlsen Seim and Jorunn Økland, (Ekstasis 1), Berlin: Walter de Gruyter 2009, 231–248.
- 2010 Outi Lehtipuu: The Example of Thecla and the Example(s) of Paul. Disputing Women's Role in Early Christianity – i: Women and Gender in Ancient Religions, ed. Stephen P. Ahearne-Kroll m.fl., (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 263), Tübingen 2010, 349–378.
- 2011 Henrik Rydell Johnsen: Documentation, Reconstruction and Deconstruction. Research on Female Virgins and Women Priests in Early Christianity since the 1960's. – i: Sacris Erudiri 50 (2011), 5–34.

- 2011 Anders Klostergaard Petersen: Gender-bending in Early Jewish and Christian Martyr Texts – i: Contextualising Early Christian Martyrdom, ed. Jakob Engberg m.fl., Frankfurt am Main: Peter Lang 2011, 225–256.

Kristologi

- 2010 Knut Alfsvåg: What no mind has conceived. On the significance of Christological apophatism. (Studies in philosophical theology 45), Leuven: Peeters 2010, x+358 s.
- 2010 Antti Laato: The Christology of the Jewish-Christian Group, the Nazoraeans – i: Flumen saxosum sonans. *Studia in honorem Gunnar af Hällström*, ed. Marjo Ahlqvist m.fl., Åbo 2010, 85–107.

Soteriologi

- 2009 Dag Øistein Endsjø: Greek Resurrection Beliefs and the Success of Christianity. New York: Palgrave Macmillan 2009, x+274 s.
- 2009 René Falkenberg: The salvation system in the Sophia of Jesus Christ. An example of textual reuse – i: The Discursive Fight over Religious Texts in Antiquity, ed. Anders-Christian Jacobsen, Århus 2009, 119–132.
- 2009 Outi Lehtipuu: "Flesh and Blood Cannot Inherit the Kingdom of God". The Transformation of the Flesh in the Early Christian Debates Concerning Resurrection – i: Metamorphoses. Resurrection, Body and Transformative Practices in Early Christianity, ed. Turid Karlsen Seim and Jorunn Økland, (Ekstasis 1), Berlin: Walter de Gruyter 2009, 147–168.
- 2009 Hugo Lundhaug: 'These are the Symbols and Likenesses of the Resurrection'. Conceptualizations of Death and Transformation in the Treatise on the Resurrection (NHG I,4) – i: Metamorphoses. Resurrection, Body and Transformative Practices in Early Christianity, ed. Turid Karlsen Seim & Jorunn Økland, (Ekstasis 1), Berlin: Walter de Gruyter 2009, 187–205.
- 2009 Samuel Rubenson: 'As Already Translated to the Kingdom While Still in the Body'. The Transformation of the Ascetic in Early Egyptian Monasticism – i: Metamorphoses. Resurrection, Body and Transformative Practices in Early Christianity, ed. Turid Karlsen Seim and Jorunn Økland, (Ekstasis 1), Berlin: Walter de Gruyter 2009, 271–289.

- 2009 Einar Thomassen: Valentinian ideas about Salvation as Transformation – i: *Metamorphoses. Resurrection, Body and Transformative Practices in Early Christianity*, ed. Turid Karlsen Seim and Jorunn Økland, (Ekstasis 1), Berlin: Walter de Gruyter 2009, 169–186.
- 2010 Sten Hidal: En segrande Christus victor? Auléns analys av ett försoningsmotiv i backspegeln – i: *STK 86 (2010)*, 171–176.
- 2010 Petri Luomanen: Passion and Resurrection Traditions in Early Jewish Christian Gospels – i: *Gelitten-Gestorben-Auferstanden. Passions- und Ostertraditionen im antiken Christentum*, ed. T. Nicklas m.fl., (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament, 2. Reihe, 273), Tübingen 2010, 187–208.
- 2012 *Patristica Nordica 8. Soteria och gnosis. Frälsning och kunskap i den tidiga kyrkan. Föreläsningar hållna vid Nordiska patristikermötet i Lund 18–21 augusti 2010*, ed. Benjamin Ekman & Henrik Rydell Johnsén. Skellefteå: Artos & Norma 2012, 152 s.
- 2012 Henny Fiskå Hägg: Kunnskap og frelse i aleksandrinsk teologi og filosofi. Filon og Klemens – i: *Patristica Nordica 8, Soteria och gnosis*, ed. Benjamin Ekman & Henrik Rydell Johnsén, Skellefteå 2012, 85–104.
- 2012 Outi Lehtipuu: The “Distorters of Resurrection” in Apocryphal Acts and Other Early Christian Literature. The Threat of Deviance – i: *Voces clamantium in deserto. Essays in honor of Kari Syreeni*, ed. Sven-Olav Back & Matti Kankaanniemi, Åbo 2012, 184–198.
- 2012 Anna Marie Aagaard: Mine øjne har set din frelse. Om lighed med Gud og gudomliggørelse i patristisk teologi – i: *Patristica Nordica 8, Soteria och gnosis*, ed. Benjamin Ekman & Henrik Rydell Johnsén, Skellefteå 2012, 13–42.

Ekklesiologi og pneumatologi

- 2010 Serafim Seppälä: The Holy Spirit in Isaac of Nineveh and East Syrian Mysticism – i: *The Holy Spirit in the Fathers of the Church*, ed. D. Vincent Twomey & Janet E. Rutherford, Dublin: Four Courts Press 2010, 127–150.

Etik og parenese

- 2009 Odd Magne Bakke: Barn og kristen nestekjærleik i den tidlega

- kristendommen – i: *Patristica Nordica 7, Eros och Agape*, ed. Henrik Rydell Johnsén m.fl., Skellefteå 2009, 49–72.
- 2009 Jostein Børtnes: "En sjel i to legemer". Retorisk klisjé eller etisk erkjennelse? – i: *Patristica Nordica 7, Eros och Agape*, ed. H. Rydell Johnsén m.fl., Skellefteå 2009, 73–90.
- 2009 Troels Engberg-Pedersen: Fra "Eros og Agape" til Venskab. Antikkens forestilling om kærlighed i forhold til kroppen, selvet og det gode (frelsen) – i: *Patristica Nordica 7, Eros och Agape*, ed. Henrik Rydell Johnsén m.fl., Skellefteå 2009, 11–27.
- 2010 Runar M. Thorsteinsson: *Roman Christianity and Roman Stoicism. A Comparative Study of Ancient Morality*. Oxford: Oxford University Press 2010, xii+248 s.
- 2011 Nils Arne Pedersen: "A Prohibition So Divine". The Origins of the Christian Ban on Suicide – i: *Contextualising Early Christian Martyrdom*, ed. Jakob Engberg m.fl., Frankfurt am Main: Peter Lang 2011, 139–203.

Andre dogmehistoriske emner

- 2011 Leena Mari Peltomaa: Epithets of the Theotokos in the Akathistos Hymn – i: *The Cult of the Mother of God in Byzantium. Texts and Images*, ed. Leslie Brubaker & Mary B. Cunningham, (Birmingham Byzantine and Ottoman Studies), Farnham 2011, 109–116.
- 2011 Serafim Seppälä: Virgin Mary a Prophetess? Patristic, Syriac and Islamic Views – i: *Parole de l'Orient* 36 (2011), 423–435.

Skismaer og dogmatiske stridigheder

- 2010 Antti Laato: The Christology of the Jewish-Christian Group, the Nazoraeans – i: *Flumen saxosum sonans. Studia in honorem Gunnar af Hällström*, ed. Marjo Ahlqvist m.fl., Åbo 2010, 85–107.
- 2010 Turid Karlsen Seim: Johannine Echoes in Early Montanism – i: *The Legacy of John. Second-Century Reception of the Fourth Gospel*, ed. Tuomas Rasimus, Leiden 2010, 345–364.
- 2011 John Kaufman: Diverging Trajectories or Emerging Mainstream. Unity and Diversity in Second Century Christianity – i: *Among Jews, Gentiles and Christians in Antiquity and the Middle Ages. Studies in Honour of Professor Oskar Skarsaune on his 65th*

Birthday, ed. Reidar Hvalvik & John Kaufman, Trondheim 2011, 113–128.

- 2012 Hugo Lundhaug: Shenoute's Heresiological Polemics and its Context(s) – i: Invention, Rewriting, Usurpation. Discursive Fights over Religious Traditions in Antiquity, ed. Jörg Ulrich m.fl., (Early Christianity in the Context of Antiquity 11), Frankfurt am Main 2012, 239–261.
- 2012 Einar Thomassen: What is Heresy, and Why Did it Matter? – i: Invention, Rewriting, Usurpation. Discursive Fights over Religious Traditions in Antiquity, ed. Jörg Ulrich m.fl., (Early Christianity in the Context of Antiquity 11), Frankfurt am Main 2012, 191–202.

9. Kristendommen og senantikkens religion

Religion generelt

- 2009 Maijastina Kahlos: Forbearance and Compulsion. The Rhetoric of Religious Tolerance and Intolerance in Late Antiquity. Bristol: Duckworth 2009, xii+259 s.
- 2009 Maijastina Kahlos: Debatten om filantropi. Kristen självpuffattning och polyteistiska reaktioner på 300-talet – i: Patristica Nordica 7, Eros och Agape, ed. Henrik Rydell Johnsen m.fl., Skellefteå 2009, 91–104.
- 2009 Maijastina Kahlos: The Importance of Being Pagan – i: Le relazioni tra pagani e cristiani. Nuove prospettive su un tema antico, ed. Rita Lizzi Testa, (Christianesimo nella storia 30), Bologna: Dehoniane 2009, 305–311.
- 2009 Maijastina Kahlos: Ritus ad solos digitos pertinens (Lact. inst. 5.19,29). A Caricature of Roman Civic Religion in Lactantius' Institutiones divinae – i: Critique and Apologetics. Jews, Christians and Pagans in Antiquity, ed. Anders-Christian Jacobsen m.fl., Frankfurt am Main 2009, 283–302.
- 2010 Hugo Lundhaug: Shenoute og avgudsdyrkelse. Religionskonflikt i øvre Egypt på 300- og 400-tallet – i: Din. Tidsskrift for religion og kultur 2010, hefte 3/4, 63–84.
- 2011 The Faces of the Other. Religious Rivalry and Ethnic Encounters

- in the Later Roman World, ed. Maijastina Kahlos. (Cursor Mundi 10), Turnhout: Brepols 2011, viii+324 s.
- 2011 Gerd V. M. Haverling: Quintus Aurelius Symmachus och striden om Victoriaaltaret – i: Kristendommens modstandere. Senantik antikristen polemik, ed. Nils Arne Pedersen m.fl., København: Anis 2011, 215–261.
- 2011 Maijastina Kahlos: The Importance of Being Pagan – i: Pagans and Christians in the Roman Empire. The Breaking of a Dialogue (IVth–VIth century A.D.), ed. Peter Brown & Rita Lizzi Testa, (Christianity and History 9), Wien: Lit 2011, 187–192. [Tidligere trykt 2009]
- 2011 Maijastina Kahlos: The Shadow of the Shadow. Examining Fourth- and Fifth-Century Christian Depictions of Pagans – i: The Faces of the Other. Religious Rivalry and Ethnic Encounters in the Later Roman World, ed. Maijastina Kahlos, Turnhout 2011, 165–195.
- 2012 Maijastina Kahlos: Pagan-Christian Debates over the Interpretation of Texts in Late Antiquity – i: The Classical World 105 (2012), 525–545.
- 2012 Anders Klostergaard Petersen: "Invention" and "Maintenance" of Religious Traditions. Theoretical and Historical Perspectives – i: Invention, Rewriting, Usurpation. Discursive Fights over Religious Traditions in Antiquity, ed. Jörg Ulrich m.fl., (Early Christianity in the Context of Antiquity 11), Frankfurt am Main 2012, 129–160.
- 2012 Risto Uro: Cognitive and Evolutionary Approach to Ancient Rituals. Reflections on recent theories and their relevance for the historian of religion – i: Mystery and Secrecy in the Nag Hammadi Collection and Other Ancient Literature, ed. Christian H. Bull m.fl., Leiden: Brill 2012, 487–510.

Jødedommen

- 2010 Erkki Koskenniemi: Right to life and Jewish-Christian Ethics in the Roman World. A case study of the fighting men and the unhappy birth – i: Encounters of the children of Abraham from ancient to modern times, ed. Antti Laato & Pekka Lindqvist, Leiden: Brill 2010, 47–73.

- 2010 Antti Laato: Justin Martyr Encounters Judaism – i: Encounters of the children of Abraham from ancient to modern times, ed. Antti Laato & Pekka Lindqvist, Leiden: Brill 2010, 97–123.
- 2012 Oskar Skarsaune: Jewish and Christian interpretations of Messianic texts in the Book of Isaiah as Jewish/Christian dialogue. From Mathew to the Rabbis – i: SEÅ 77 (2012), 25–45.

Gnosticisme

- 2009 René Falkenberg: The salvation system in the Sophia of Jesus Christi. An example of textual reuse – i: The Discursive Fight over Religious Texts in Antiquity, ed. Anders-Christian Jacobsen, Århus 2009, 119–132.
- 2009 Outi Lehtipuu: Ruumiin ylösousemus Nag Hammadin kirjoituksissa – i: Teologinen Aikakauskirja 114 (2009), 3–20.
- 2009 Hugo Lundhaug: Nag Hammadi-kodeksene og den tidlige monastiske tradisjon i Egypt – i: MCPL 24 (2009), 33–59.
- 2009 Hugo Lundhaug: 'These are the Symbols and Likenesses of the Resurrection'. Conceptualizations of Death and Transformation in the Treatise on the Resurrection (NHG I,4) – i: Metamorphoses. Resurrection, Body and Transformative Practices in Early Christianity, ed. Turid Karlsen Seim and Jorunn Økland, (Ekstasis 1), Berlin: Walter de Gruyter 2009, 187–205.
- 2009 Antti Marjanen: The Seven Women Disciples, in the two versions of the First Apocalypse of James – i: The Codex Judas Papers, ed. April D. DeConick, (Nag Hammadi and Manichaean Studies 71), Leiden: Brill 2009, 533–546.
- 2009 Tuomas Rasimus: Paradise Reconsidered in Gnostic Mythmaking. Rethinking Sethianism in Light of the Ophite Evidence. (Nag Hammadi and Manichaean Studies 68), Leiden: Brill 2009. [Disp. Helsinki 2006]
- 2009 Einar Thomassen: Valentinian ideas about Salvation as Transformation – i: Metamorphoses. Resurrection, Body and Transformative Practices in Early Christianity, ed. Turid Karlsen Seim and Jorunn Økland, (Ekstasis 1), Berlin: Walter de Gruyter 2009, 169–186.

- 2010 Ismo Dunderberg: Stoic Traditions in the School of Valentinus – i: Stoicism in Early Christianity, ed. Tuomas Rasimus m.fl., Grand Rapids 2010, 220–238.
- 2010 René Falkenberg: Eugnostos the Blessed. An exegetical analysis and interpretation of the Coptic version in Nag Hammadi Codex III,3. Aarhus Universitet: Ph.d.-afhandling ved Det Teologiske Fakultet, 30. nov. 2010.
- 2010 Ingvild Sælid Gilhus: Contextualizing the Present, Manipulating the Past. Codex II from Nag Hammadi and the Challenge of Circumventing Canonicity – i: Canon and Canonicity. The Formation and Use of Scripture, ed. Einar Thomassen, København 2010, 91–108.
- 2010 Tilde Bak Halvgaard: The Sound of Silence. Theology of Language in The Thunder. Perfect Mind and The Trimorphic Protennoia – i: Essays in Naturalism and Christian Semantics, ed. Troels Engberg-Pedersen & Niels Henrik Gregersen, København 2010, 153–166.
- 2010 Hugo Lundhaug: Images of Rebirth. Cognitive Poetics and Transformational Soteriology in the Gospel of Philip and the Exegesis of the Soul. (Nag Hammadi and Manichaean Studies 73), Leiden: Brill 2010, xviii+593 s. [Rev. udgave af afhandling fra 2007]
- 2010 Tuomas Rasimus: Stoic Ingredients in the Neoplatonic Being-Life-Mind. An Original Second-Century Innovation? – i: Stoicism in Early Christianity, ed. Tuomas Rasimus m.fl., Grand Rapids 2010, 257–274.
- 2011 Jesper Hyldahl: Gnostic Critique of Martyrdom – i: Contextualising Early Christian Martyrdom, ed. Jakob Engberg m.fl., Frankfurt am Main: Peter Lang 2011, 119–138.
- 2011 Jesper Hyldahl: Plotins bekymring for den skadelige religiøsitet. Advarsel mod sethiansk mytologi – i: Kristendommens modstandere. Senantik antikristen polemik, ed. Nils Arne Pedersen m.fl., København: Anis 2011, 103–120.
- 2011 Tuomas Rasimus: Porphyry and the Gnostics. Reassessing Pierre Hadot's Thesis in Light of the Second and Third Century Sethian Material – i: Plato's Parmenides and its Heritage, ed. John D.

- Turner & Kevin Corrigan, (Writings from the Greco-Roman World, Supplement Series 2), Leiden: Brill 2011, vol. 2, 81–110.
- 2011 Einar Thomassen: Baptism among the Valentinians – i: Ablution, Initiation, and Baptism, ed. David Hellholm m.fl., Berlin: de Gruyter 2011, bd. 2, 895–916.
- 2011 Päivi Vähäkangas: “That Ill-formed Little Fox”. Valentinians as the Enemy in Irenaeus’s Against Heresies – i: The Faces of the Other. Religious Rivalry and Ethnic Encounters in the Later Roman World, ed. Maijastina Kahlos, Turnhout 2011, 83–104.
- 2012 Tilde Bak Halvgaard: Linguistic Manifestations of Divine Thought. An Investigation of the Use of Stoic and Platonic Dialectics in The Trimorphic Protennoia (NHC XIII,1) and the Thunder: Perfect Mind (NHC VI,2). (Publikationer fra Det Teologiske Fakultet 38), København: Det Teologiske Fakultet 2012, 210 s. [Ph.d.-afhandling, København]
- 2012 Tilde Bak Halvgaard: Gnostikerne som genskrivere – i: Bibelske genskrivninger, ed. Jesper Høgenhaven & Mogens Müller, (Forum for Bibelsk Eksegese 17), København 2012, 303–313.
- 2012 Antti Marjanen: Sethian Books of the Nag Hammadi Library as Secret Books – i: Mystery and Secrecy in the Nag Hammadi Collection and Other Ancient Literature, ed. Christian H. Bull m.fl., Leiden: Brill 2012, 87–106.
- 2012 Jesper Tang Nielsen: Getsemane genskrevet. Fortolkning af passionen i Frelserens Evangelium – i: Bibelske genskrivninger, ed. Jesper Høgenhaven & Mogens Müller, (Forum for Bibelsk Eksegese 17), København 2012, 315–340.
- 2012 Päivi Vähäkangas: Rejection and Reception of Philosophy in the Letter of Eugnostos (NHC III,3 and V,1) and Pseudo-Clementine Recognitions. Helsinki: University of Helsinki 2012, 274 s.

Manikæisme

- 2009 Gunner B. Mikkelsen: Sukhâvatî and the Light World. Pure Land Elements in the Chinese Manichaean Eulogy of the Light-World – i: New Light on Manichaeism, ed. J. Bedunn, (Nag Hammadi and Manichaean Studies 64), Leiden-Boston 2009, 201–212.
- 2011 Nils Arne Pedersen: The Veil and revelation of the Father of

Greatness – i: 'In Search of Truth'. Augustine, Manichaeism and Other Gnosticism, ed. Jacob Albert van den Berg m.fl., (Nag Hammadi and Manichaean Studies 74), Leiden: Brill 2011, 229–234.

- 2012 Nils Arne Pedersen: The Term μυστήριον in Coptic-Manichaean Texts – i: Mystery and Secrecy in the Nag Hammadi Collection and Other Ancient Literature, ed. Christian H. Bull m.fl., Leiden: Brill 2012, 133–143.

Mandæisme

- 2011 Anders Hultgård: The Mandaean Water Ritual in Late Antiquity – i: Ablution, Initiation, and Baptism, ed. David Hellholm m.fl., Berlin: de Gruyter 2011, 69–99.

Andre senantikke religioner

- 2009 Troels Myrup Kristensen: Religious Conflict in Late Antique Alexandria. Christian responses til "Pagan" Statues in the Fourth and Fifth Centuries CE – i: Alexandria. A Cultural and Religious Melting Pot, ed. George Hinge & Jens Krasilnikoff, (Aarhus Studies in Mediterranean Antiquity 9), Aarhus: Aarhus University Press 2009, 158–175.
- 2011 Bo Holmberg: Education and Learning in the context of Early Islam – i: PNA 26 (2011), 19–36.
- 2012 Jonas Bjørnebye: Secrecy and Initiation in the Mithraic Communities of Fourth Century Rome – i: Mystery and Secrecy in the Nag Hammadi Collection and Other Ancient Literature, ed. Christian H. Bull m.fl., Leiden: Brill 2012, 351–374.
- 2012 Jørgen Podemann Sørensen: The Secret Hymn in Hermetic Texts – i: Mystery and Secrecy in the Nag Hammadi Collection and Other Ancient Literature, ed. Christian H. Bull m.fl., Leiden: Brill 2012, 465–486.

10. Kristendommen og senantikens kultur og samfund

Kultur generelt

- 2009 Siver Dagemark: Natural science, its limitation and relation to the liberal arts in Augustine – i: Augustinianum 49 (Roma 2009), 439–502.

- 2009 Dag Øistein Endsjø: Greek Resurrection Beliefs and the Success of Christianity. New York: Palgrave Macmillan 2009, x+274 s.
- 2009 Troels Engberg-Pedersen: Fra "Eros og Agape" til Venskab. Antikkens forestilling om kærlighed i forhold til kroppen, selvet og det gode (frelsen) – i: *Patristica Nordica 7, Eros och Agape*, ed. Henrik Rydell Johnsén m.fl., Skellefteå 2009, 11–27.
- 2009 Maijastina Kahlos: Forbearance and Compulsion. The Rhetoric of Religious Tolerance and Intolerance in Late Antiquity. Bristol: Duckworth 2009, xii+259 s.
- 2009 Maijastina Kahlos: The Rhetoric of Tolerance and Intolerance. From Lactantius to Firmicus Maternus – i: *Continuity and Discontinuity in Early Christian Apologetics*, ed. Jörg Ulrich m.fl., Frankfurt am Main 2009, 79–95.
- 2009 Markus Mertaniemi: Profani homines. The image of Christianity in the writings of the non-Christian Graeco-Roman elite in 260–313. Oulu: Oulun yliopisto 2009, 249 s. [Disp. Oulu]
- 2009 Markus Mertaniemi: Acerrimus inimicus. Porphyry in Christian Apologetics – i: *Continuity and Discontinuity in Early Christian Apologetics*, ed. Jörg Ulrich, m.fl., Frankfurt am Main 2009, 97–112.
- 2009 Karl Olav Sandnes: The Challenge of Homer. School, Pagan Poets and Early Christianity. (The Library of New Testament Studies. Early Christianity in Context 400), London: T & T Clark 2009, xvi+320 s.
- 2010 Danningsperspektiver. Teologiske og filosofiske syn på dannning i antikken og i moderne tid, ed. Svein Rise. Trondheim: Tapir 2010, 261 s.
- 2010 Arja Karivieri: Pagan intellectuals, the Early Church and attitudes toward images – i: *Flumen saxosum sonans. Studia in honorem Gunnar af Hällström*, ed. Marjo Ahlqvist m.fl., Åbo 2010, 55–64.
- 2010 Samuel Rubenson: Det gyllene Athen. Vältalighetens lockelse och bildningens förförelse i den tidiga kyrkan – i: *Flumen saxosum sonans. Studia in honorem Gunnar af Hällström*, ed. Marjo Ahlqvist m.fl., Åbo 2010, 211–225.
- 2011 The Faces of the Other. Religious Rivalry and Ethnic Encounters

- in the Later Roman World, ed. Maijastina Kahlos. (Cursor Mundi 10), Turnhout: Brepols 2011, viii+324 s.
- 2011 Kristendommens modstandere. Senantik antikristen polemik, ed. Nils Arne Pedersen, Jakob Engberg, Robert B. Hansen og Thorsten Rørbæk. (Antikken og Kristendommen 9), København: Anis 2011, 366 s.
- 2011 Arne Søby Christensen: Hedensk antikristen historiografi – i: Kristendommens modstandere. Senantik antikristen polemik, ed. Nils Arne Pedersen m.fl., København: Anis 2011, 263–300.
- 2011 Jakob Engberg: Kelsos og Origenes. Kontinuitet og udvikling i polemikken mod kristendommen fra ca. år 175 til 245 – i: Kristendommens modstandere. Senantik antikristen polemik, ed. Nils Arne Pedersen m.fl., København: Anis 2011, 19–61.
- 2011 Markus Mertaniemi: From Superstitio to Religio Christiana. Christians as Others from the Third to the Fifth Century – i: The Faces of the Other. Religious Rivalry and Ethnic Encounters in the Later Roman World, ed. Maijastina Kahlos, Turnhout 2011, 135–164.
- 2011 Nils Arne Pedersen & Jakob Engberg: Om antikristen polemik i senantikken og dennes reception i tidlig moderne tid – i: Kristendommens modstandere. Senantik antikristen polemik, ed. Nils Arne Pedersen m.fl., København: Anis 2011, 7–16.
- 2011 Christoph Riedweg: Med stoicismen og Platon mod de kristne. Filosofiske argumentationsstrukturer i Julian Mod Galilæerne (Contra Galilaeos) – i: Kristendommens modstandere. Senantik antikristen polemik, ed. Nils Arne Pedersen m.fl., København: Anis 2011, 173–214.
- 2011 Karl Olav Sandnes: The Gospel “According to Homer and Virgil”. Cento and Canon. (Supplements to Novum Testamentum 138), Leiden: Brill 2011, xii+280 s.
- 2012 Lars Rydbeck: När de gamla gudarna dog. Grekiskt och kristet på väg mot senantiken. Lund: Sekel Bokförlag 2012, 193 s.

Filosofi

- 2010 Stoicism in Early Christianity. Ed. Tuomas Rasimus, Troels Engberg Pedersen & Ismo Dunderberg. Grand Rapids: Baker Academic 2010, xiii+301 s.

- 2010 Runar M. Thorsteinsson: Roman Christianity and Roman Stoicism. A Comparative Study of Ancient Morality. Oxford: Oxford University Press 2010, xii+248 s.
- 2010 Runar M. Thorsteinsson: Justin Martyr on the Philosophical Schools. A Research Tool – i: Essays in Naturalism and Christian Semantics, ed. Troels Engberg-Pedersen & Niels Henrik Gregersen, København 2010, 57–78.
- 2011 Jesper Hyldahl: Plotins bekymring for den skadelige religiøsitet. Advarsel mod sethiansk mytologi – i: Kristendommens modstandere. Senantik antikristen polemik, ed. Nils Arne Pedersen m.fl., København: Anis 2011, 103–120.
- 2011 Nils Arne Pedersen: De platoniske filosoffer om kristne ortodokse og hæretikere. Fra Kelsos til Alexander af Lykopolis – i: Kristendommens modstandere. Senantik antikristen polemik, ed. Nils Arne Pedersen m.fl., København: Anis 2011, 63–101.
- 2011 Christoph Riedweg: Porfyr om Kristus og de kristne. En sammenligning mellem De Philosophia ex oraculis haurienda og Adversus Christianos – i: Kristendommens modstandere. Senantik antikristen polemik, ed. Nils Arne Pedersen m.fl., København: Anis 2011, 121–170.
- 2012 Tilde Bak Halvgaard: Linguistic Manifestations of Divine Thought. An Investigation of the Use of Stoic and Platonic Dialectics in The Trimorphic Protennoia (NHC XIII,1) and the Thunder: Perfect Mind (NHC VI,2). (Publikationer fra Det Teologiske Fakultet 38), København: Det Teologiske Fakultet 2012, 210 s. [Ph.d.-afhandling, København]
- 2012 Samuel Rubenson: Monasticism and the Philosophical Heritage – i: The Oxford Handbook of Late Antiquity, ed. Scott Fitzgerald Johnson, Oxford: Oxford University Press 2012, 487–512 (Part II.15).
- 2012 Runar Thorsteinsson: Justin and Stoic Cosmo-Theology – i: The Journal of Theological Studies 63 (2012), 533–571.
- 2012 Torstein Theodor Tollefsen: Activity and Participation in Late Antique and Early Christian Thought. (Oxford Early Christian Studies), Oxford: Oxford University Press 2012, viii+229 s.

- 2012 Päivi Vähäkangas: Rejection and Reception of Philosophy in the Letter of Eugnostos (NHC III,3 and V,1) and Pseudo-Clementine Recognitions. Helsinki: University of Helsinki 2012, 274 s.

Sociale forhold

- 2009 Erkki Koskenniemi: The Exposure of Infants among Jews and Christians in Antiquity. (The Social World of Biblical Antiquity, Second Series 4), Sheffield: Sheffield Phoenix Press 2009, xi+192 s.
- 2009 Reidar Aasgaard: Barndom i antikken og tidlig kristendom. Hva er det mulig å vite og hva vet vi? – i: Når jeg så skal ut i verden, ed. Karl Olav Sandnes m.fl., Trondheim: Tapir 2009, 15–29.
- 2009 Reidar Aasgaard: Uncovering Children's Culture in Late Antiquity. The Testimony of the Infancy Gospel of Thomas – i: Children in Late Ancient Christianity, ed. C.B. Horn & R.R. Phenix, Tübingen 2009, 1–27.

Kirke og stat

- 2010 Patrik Hagman: Liturgi och asketism som motståndsytringar i den tidiga kyrkan – i: Flumen saxosum sonans. Studia in honorem Gunnar af Hällström, ed. Marjo Ahlqvist m.fl., Åbo 2010, 27–40.
- 2011 Patrik Hagman: Om kristet motstånd. Skellefteå: Artos 2011, 116 s.
- 2011 Gerd V. M. Haverling: Quintus Aurelius Symmachus och striden om Victoriaaltaret – i: Kristendommens modstandere. Senantik antikristen polemik, ed. Nils Arne Pedersen m.fl., København: Anis 2011, 215–261.
- 2011 Oskar Skarsaune: Kirkens konstantinske fangenskap. Ser vi slutten? – i: Dansk Tidsskrift for Teologi og Kirke 38 (2011, nr. 3), 19–30.
- 2012 Torben Christensen: C. Galerius Valerius Maximinus. Studies in the Politics and Religion of the Roman Empire AD 305–313. Edited by Mogens Müller. With a preface by Hugo Montgomery. [Translated by Karsten Engelberg]. (Publikationer fra Det Teologiske Fakultet 35), The Theological Faculty, Copenhagen University 2012, x+231 s. [Dansk original 1974. Findes også som e-bog: www.patristik.dk/ebog/Maximinus.pdf]

Kristenforfølgelser

- 2011 Contextualising Early Christian Martyrdom. Ed. Jakob Engberg, Uffe Holmsgaard Eriksen & Anders Klostergaard Petersen. (Early Christianity in the Context of Antiquity 8), Frankfurt am Main: Peter Lang 2011, 275 s.
- 2011 Jakob Engberg: Martyrdom and Persecution. Pagan Perspectives on the Prosecution and Execution of Christians c. 110–210 AD – i: Contextualising Early Christian Martyrdom, ed. Jakob Engberg m.fl., Frankfurt am Main 2011, 93–117.
- 2011 Anders Klostergaard Petersen & Jakob Engberg: Finding Relevant Contexts for Early Christian Martyrdom – i: Contextualising Early Christian Martyrdom, ed. Jakob Engberg m.fl., Frankfurt am Main 2011, 7–13.

11. Arkæologi, kunst og arkitektur

Arkæologi

- 2009 Olof Brandt: The Archaeological Record. Problems of Interpretation – i: A Companion to Late Antiquity, ed. Philip Rousseau, Oxford: Blackwell 2009, 156–169.
- 2009 Olof Brandt: Movement between Rome and the sanctuary of San Lorenzo – i: Via Tiburtina. Space, movement and artifacts in the urban landscape, ed. Hans Bjur & Barbro Santillo Frizell, (Skrifter utgivna af Svenska institutet i Rom 60), Stockholm: Svenska Institutet i Rom 2009, 75–89.
- 2011 Marmoribus vestita. Miscellanea in onore di Federico Guidobaldi, ed. Olof Brandt & Philippe Pergola. Città del Vaticano: Pontificio Istituto di archeologia cristiana 2011, 2 vol., 1406 s. [Heri to artikler af Olof Brandt]
- 2012 San Lorenzo in Lucina. The transformation of a Roman quarter, ed. Olof Brandt. (Acta Instituti Romani Regni Sueciae in 4°, 61), Stockholm: Svenska institutet i Rom 2012, 382 s.

Kunst og ikonografi

- 2009 Per Olav Folgerø: The Text-catena in the Frescoes in the Sanctuary of S. Maria Antiqua in Rome (705–707 a.D.). A note on its link to the Catechetical Lectures of Cyril of Jerusalem – i:

- Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata 3.6 (2009), 45–66.
- 2009 Per Olav Folgerø: The Lowest, Lost Zone in the Adoration of the Crucified Scene in S. Maria Antiqua in Rome. A new conjecture – i: *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 72 (London 2009), 207–219.
- 2009 Troels Myrup Kristensen: *Archaeology of Response. Christian Destruction, Mutulation and Transformation of Pagan Sculpture in Late Antiquity*. Aarhus Universitet 2009, viii+371+66 s. [Ph.d.-afhandling, Aarhus Univ. 2009]
- 2009 Troels Myrup Kristensen: *Embodied Images. Christian Response and Destruction in Late Antique Egypt* – i: *Journal of Late Antiquity* 2 (Baltimore 2009), 224–250.
- 2009 Per Jonas Nordhagen & Per Olav Folgerø: En billedrebus i stort format. Korsfestelsesfresken i S. Maria Antiqua i Roma, 705–707 e. Kr. [Per Olav Folgerø: *Jerusalem-tesen*, s. 268–286] – i: *NTT* 110 (2009), 256–286.
- 2010 Susanne Bangert: *Kors og relikviagemmer* – i: *Arven fra Byzans*, ed. Øystein Hjort, Århus 2010, 247–263.
- 2010 Hans Jørgen Frederiksen: *Ikonoklasmen* – i: *Arven fra Byzans*, ed. Øystein Hjort, Århus 2010, 199–204.
- 2010 Øystein Hjort: *Den byzantinske kunst* – i: *Arven fra Byzans*, ed. Øystein Hjort, Århus 2010, 139–171.
- 2010 Anne Karahan: *Byzantine Holy Images. Transcendence and Immanence. The Theological Background of the Iconography and Aesthetics of the Chora Church*. (*Orientalia Lovaniensia Analecta* 176), Leuven: Peeters 2010, x+355 s. [Rev. udg. af disp. fra 2005]
- 2010 Anne Karahan: *The Issue of Perichoresis in Byzantine Holy Images* – i: *Studia Patristica* 44, ed. J. Baun m.fl., Leuven 2010, 27–34.
- 2011 Bente Kiilerich: *Visual and functional aspects of inscriptions in early church floors* – i: *Inscriptions in liturgical spaces*, ed. Kristin B. Aavitslund & Turid Karlsen Seim, (*Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia*, vol. 24, N.S. 10, 2011), 45–63.

- 2012 Bente Küllerich: Monochromy, Dichromy and Polychromy – i: ΔΩΡΟΝ ΡΟΔΟΠΟΙΚΙΑΟΝ. Studies in Honour of Jan Olof Rosenqvist, ed. Denis Searby m.fl., Uppsala 2012, 169–183.
- 2012 Tuomas Rasimus: Revisiting the Ichthys. A suggestion concerning the origins of christological fish symbolism – i: Mystery and Secrecy in the Nag Hammadi Collection and Other Ancient Literature, ed. Christian H. Bull m.fl., Leiden: Brill 2012, 327–348.

Arkitektur

- 2010 Jakob Engberg: Den antikke kristendom – i: Det hellige rum. Religion og kult i den græsk-romerske Nærorient, ed. Birgitte Bøgh m.fl., Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 2010, 125–136.
- 2010 Jens Fleischer: Byzantinsk bygningskultur – i: Arven fra Byzans, ed. Øystein Hjort, Århus 2010, 119–135.
- 2010 Maria Fabricius Hansen: Genbrugskirker i Rom. Når antik bliver til middelalder. Århus: Aarhus Universitetsforlag 2010, 256 s.
- 2011 Olof Brandt: Understanding the Structures of Early Christian Baptisteries – i: Ablution, Initiation, and Baptism, ed. David Hellholm m.fl., Berlin: de Gruyter 2011, bd. 2, 1587–1610.
- 2011 P.-J. Nordhagen: Images of Rulership. The Birth of the Byzantine Cross-Domed Church as a Receptacle for Pictorial decoration – i: Marmoribus vestita. Miscellanea in onore di Federico Guidobaldi, ed. Olof Brandt & Philippe Pergola, Città del Vaticano: Pontificio Istituto di archeologia cristiana 2011, 979–992.
- 2012 Jesper Blid: Felicium temporum reparatio. Labraunda in Late Antiquity (c. AD 300–600). Stockholm: Stockholm University 2012, 302 s. [Disp. Stockholm]

C. KIRKE OG KRISTENDOM GENERELT I DEN PATRISTISKE PERIODE

1. Oldkirkens historie generelt

- 2011 Christer Hedin: Kristendom. Lära, fromhetsliv och historia. Stockholm: Dialogos 2011, 319 s.

- 2012 Per Ingesman og Nils Arne Pedersen: *Kirkens Historie*, bind 1. København: Hans Reitzel 2012, 802 s. [Oldkirken, af Nils Arne Pedersen, s. 21–306]

2. Enkelte lande og områder (hele perioden)

- 2009 A Cultural and Religious Melting Pot, ed. George Hinge & Jens A. Krasilnikoff. (*Aarhus Studies in Mediterranean Antiquity* 9), Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 2009, 176 s.
- 2009 Troels Myrup Kristensen: Religious Conflict in Late Antique Alexandria. Christian responses til "Pagan" Statues in the Fourth and Fifth Centuries CE – i: *Alexandria. A Cultural and Religious Melting Pot*, ed. George Hinge & Jens Krasilnikoff, (*Aarhus Studies in Mediterranean Antiquity* 9), Aarhus: Aarhus University Press 2009, 158–175.
- 2009 Gitte Lønstrup: Normativity and memory in the making. The seven hills of the 'old' and 'new' Rome – i: *The Discursive Fight over Religious Texts in Antiquity*, ed. Anders-Christian Jacobsen, Århus 2009, 85–107.
- 2009 Gitte Lønstrup: Skjulte skatte. På sporet af det tabte Konstantinopel – i: *Årsskrift 2009* (Det Teologiske Fakultet ved Aarhus Universitet 2009), 80–87.
- 2009 Samuel Rubenson: From School to Patriarchate. Aspects on the Christianisation of Alexandria in Antiquity – i: *Alexandria. A Cultural and Religious Melting Pot*, ed. George Hinge & Jens Krasilnikoff, (*Aarhus Studies in Mediterranean Antiquity* 9), Aarhus: Aarhus University Press 2009, 144–157.
- 2010 Gitte Lønstrup: *Concordia Apostolorum, Concordia Augustorum*. The making of shared memory in and between the two Romes in the fourth and fifth century. Århus: University of Aarhus 2010, 265 s. [Ph.d.-afhandling Århus]
- 2011 Simon Sebag Montefiore: *Jerusalem. Biografien*. Rødovre: Sohn 2011. [Heri især anden og tredje del, s. 175–215]
- 2012 Einar Thomassen: Egypt som paradiset – i: *Den sammenklappelige tid*. Festskrift til Jørgen Podemann, ed. Tim Jensen & Mikael Rothstein, København: Chaos 2012, 299–306. [Om Nag Hammadi Codex II,5]

- 2012 Witold Witakowski: Syrian Influences in Ethiopia – i: Eastern Christianity. A Crossroad of Cultures, ed. Florence Jullien, (Eastern Christian Studies 16), Leuven: Peeters 2012, 227–232.

3. Den efterapostolske tid (ca. 70–ca. 140)

- 2010 Heikki Räisänen: The Rise of Christian Beliefs. The Thought World of Early Christians. Minneapolis: Fortress Press 2010, xxiv+479 s.
- 2010 Oskar Skarsaune: Paul and Peter in Antioch. Traces of a Conflict from Galatians to the Pseudo-Clementines – i: Flumen saxosum sonans. Studia in honorem Gunnar af Hällström, ed. Marjo Ahlqvist m.fl., Åbo 2010, 269–290.

4. Før Nikæa (ca. 140–325)

- 2011 John Kaufman: Diverging Trajectories or Emerging Mainstream. Unity and Diversity in Second Century Christianity – i: Among Jews, Gentiles and Christians in Antiquity and the Middle Ages. Studies in Honour of Professor Oskar Skarsaune on his 65th Birthday, ed. Reidar Hvalvik & John Kaufman, Trondheim 2011, 113–128.
- 2012 Torben Christensen: C. Galerius Valerius Maximinus. Studies in the Politics and Religion of the Roman Empire AD 305–313. Edited by Mogens Müller. With a preface by Hugo Montgomery. [Translated by Karsten Engelberg]. (Publikationer fra Det Teologiske Fakultet 35), The Theological Faculty, Copenhagen University 2012, x+231 s. [Dansk original 1974. Findes også som e-bog: www.patristik.dk/ebog/Maximinus.pdf]

5. Efter Nikæa (325–667/787)

- 2010 Arven fra Byzans. Ed. Øystein Hjort. Århus: Forlaget Sfinx 2010, 448 s.
- 2010 Karsten Fledelius: Byzans i Palæstina – i: Arven fra Byzans, ed. Øystein Hjort, Århus 2010, 405–414.

ARTIKLAR

THEOLOGY AND ECONOMY. THE INTERSECTION OF PATRISTICS AND MODERNITY IN TRINITARIAN THEOLOGY

Gösta Hallonsten, Lund University

In a famous statement, Immanuel Kant contends that the doctrine of the Trinity has no practical value. As it transcends our concepts, one could as well accept a God in ten persons as one in three. There are no consequences for our life, says Kant.¹ This standpoint was followed up and implemented within Systematic Theology by Friedrich Schleiermacher in his influential *Der Christliche Glaube* in 1826. Here he states that Trinitarian Dogma is not “direct to consciousness”, i.e. that it cannot be verified experientially. This does not mean, however, that he thought Trinitarian theology superfluous. It meant, though, a clear critique of Trinitarian Dogma, as traditionally understood and taught.²

¹ “Aus der Dreieinigkeitslehre, nach den Buchstaben genommen, lässt sich schlehterding *nichts fürs Praktische machen*, wenn man sie gleich zu verstehen glaubte, noch weniger wenn man innewird, dass sie gar alle unsere Begriffe übersteigt. – Ob wir in der Gottheit drei oder zehn Personen zu verehren haben, wird der Lehrling mit gleicher Leichtigkeit aufs Wort annehmen, weil er von einem Gott in mehreren Personen (Hypostasen) gar keinen Begriff hat, noch mehr aber, weil er aus dieser Verschiedenheit für seinen Lebenswandel gar keine verschiedene Regeln ziehen kann.” Kant, *Der Streit der Fakultäten*, quote from Gisbert Greshake, *Der Dreieine Gott. Eine trinitarische Theologie*, Freiburg i. Br: Herder 1997, 17.

² Cf. Sarah Coakley, *God, Sexuality, and the Self. An Essay ‘On the Trinity’*, Cambridge: Cambridge University Press 2013, 105–106.

Trinitarian Dogma – A Purely Abstract Formula?

The traditional way of teaching Trinitarian Dogma in theological textbooks as well as in Catechisms, well into the middle of the 20th century, gives some support to the allegation that Trinitarian Doctrine is of no practical use to the life of the Christian. The Dogma was commonly taught as a propositional truth that had been revealed by God in Scripture. Matthew 28.19 as well as the Farewell speech of Jesus in John 14–17 were regarded as direct revelation of truths about the inner life of God. (cf. also 1 John 5.17). The connection to God's Trinitarian works of salvation was rather weak. The Dogma of the Trinity was regarded as a revelation of the mystery of Godself to human beings, and the connection to salvation was mostly not articulated. This seeming isolation of Trinitarian Dogma from the treatment of salvation was further promoted by traditionally addressing the general knowledge and doctrine of God before turning to the specific Christian belief in the Trinity. Since the High Middle Ages dogmatic textbooks as well as Catechisms began by treating the topic of "God and his perfections". This means that you first learn that God is eternal, almighty, good, loving, infinite, etc – all of which is not only witnessed to in Scripture but can be argued to from the point of view of natural theology and philosophy. After you have learned a lot about God this way, the specific Christian belief in the Trinitarian God is addressed as a complement to the general doctrine.

Karl Rahner famously criticized this way of teaching and understanding Trinitarian dogma in a couple of essays in the middle of the last century. He contends that this order of teaching risks making belief in the Trinity superfluous. He famously wrote that "Christians, for all their orthodox profession of faith in the Trinity, are almost just 'monotheist' in their actual religious existence." And he continues: "One might almost dare to affirm that if the doctrine of the Trinity were to be erased as false, most religious literature could be preserved almost unchanged throughout the process".³ In a sense the analysis of Rahner seems to confirm the basic contention of Kant and Schleiermacher that Trinitarian Dogma has no importance in practice.

³ Karl Rahner, "Remarks on the Treatise 'De Trinitate'", in: Gerald A. McCool (ed.), *A Rahner Reader*, London: Darton, Longman & Todd 1975, 136.

Rahner's Trinitarian Axiom

As is well known, however, Rahner wanted to show the opposite. Together with Karl Barth, who accorded Trinitarian theology a prominent place in his *Church Dogmatics*, Karl Rahner was pivotal in what can truly be labeled a revival of Trinitarian Theology in the second half of the 20th century. This renewal came into full flourishing in the 1970s and 80s, with theologians like Jürgen Moltmann and Wolfhart Pannenberg, to mention only two of the most important. There is a clear interaction here between theology and the ecumenical movement, as the doctrine of the Trinity increased in importance from the 1961 New Delhi WCC Assembly and onwards.

Although Karl Rahner never wrote a monograph on Trinitarian theology, his thought has greatly influenced the development. Basic is his insistence that “the Trinity is a mystery of *salvation*”, to which statement he adds: “Otherwise it would never have been revealed”.⁴ From this rather obvious remark that nevertheless has to be emphasized against the background of the teaching tradition – from this follows his famous “axiom”: “the Trinity of the economy of salvation is the immanent Trinity and vice versa”.⁵

The discussion around this so-called axiom of Rahner is one of the most prominent features of the revival of Trinitarian Theology. And naturally, this is why I have entitled my lecture today “Theology and Economy – The intersection of Patristics and Modernity in Trinitarian Theology”. This rather demanding title of my paper hints at some important points of shared interests of Systematic Theologians and Patristic Scholars regarding Trinitarian Theology. I do not pretend, however, to treat those topics comprehensively. I shall rather address only a few of the issues where Theology and Patristics clearly intersect, and offer some suggestions for the best of the ongoing discussion.

There is no doubt that Rahner's axiom raises fundamental issues regarding the understanding and interpretation of Trinitarian Dogma and Theology. This regards basically the break-through of historical-critical methods in Biblical studies and its consequences for Trinitarian theology. Beyond the level of exegetical method there is also the

⁴ Rahner, “Remarks”, 139.

⁵ Rahner, “Remarks”, 139.

difficult issue of the impact of modern historical consciousness on theology. The presupposition for the revival of Trinitarian theology, of which I have spoken, is clearly a historical-critical reading of the New Testament. The grounding of belief in the Trinitarian God cannot any more be made on the basis of a propositional understanding of revelation. Hence Matt 28.19 and John 14–17 must be viewed as witnesses to the developing Trinitarian faith within the NT, interpreting the revelation of God through Christ and in the Spirit in the economy of salvation. This way of reasoning is well known to us from contemporary textbooks of theology and needs no specific introduction here. Seen from the point of view of Rahner's axiom the historical-critical reading of the NT yields a process in which the immanent Trinity (theology in my lecture title) opens up to human beings in and through its actions, i.e. through the economy of salvation. The economy of salvation is the only way to get to know the Trinitarian God in his immanent being, i.e. to access theology proper.

Even if this seems rather obvious to contemporary Systematic Theology, it does raise quite a few questions. Let me first underscore that any Trinitarian theology grounded in a historical-critical reading of the NT, has to sift the evidence and sort out which exegesis you concretely will go for. NT exegesis and systematic theology intersects in many ways. Canonical exegesis seems to me a fruitful option, and contemporary Biblical exegesis offers a broad variety of methods and approaches. In all cases systematic theologians can profit from a theologically informed exegesis.

Eastern and Western Trinitarian Theology

In this connection, however, I would like to focus rather on historical theology. That contemporary Trinitarian theology is well grounded in historical-critical exegesis is fairly clear. From this biblical foundation for conceiving a Trinitarian theology most theologians also go on to retrieve and interpret historical Trinitarian theology and the emergence of dogma. The development from the pre-Nicene "economic" trinitarianism to Nicene orthodoxy is mostly recognized and approved of. Yet, the observation that the definition and clarification of Trinitarian dogma in the fourth century was bought at a high price is common. Pre-Nicene "economic" trinitarianism seems closer to the biblical discourse and more concrete. The definition of God as being

one substance/nature in three persons – *mia ousia treis hypostaseis* – on the other hand, is regarded as highly abstract, and the relation of theology and economy through this conceptualization made problematic. The seeming isolation of the dogma of the Trinity in traditional teaching is regarded as having its origin here. Further, systematic theologians often contend that the application of the axiom *opera ad extra sunt indivisa*, which goes back at least to the Cappadocian Fathers, risks of loosening the real Trinity, i.e. the immanent Trinity, from the economy of salvation. In the continuing history of this process Augustine and the Latin tradition comes out as the bad guys. Here unity of substance is allegedly focused upon and scholastic speculation gets the upper hand. A question first raised by Peter Lombard in the twelfth century testifies to this speculative tendency. If the outward works of the Trinity are common to the three persons, according to the quoted axiom, what is then the ground for ascribing a certain task and role to a specific Trinitarian person? Basically it seems that the roles might be changed. Hence the question: could anyone of the Trinity become incarnate, a question, which the Lombard answers with yes. No wonder then that the renewal of Trinitarian theology turns its back on this abstract Western trinitarianism and looks to the East.

The East, although standing clearly by the definitions of the fourth century, has preserved a more biblical way of thinking, according to an influential and dominant interpretation. In an important essay titled “*Theos* in the New Testament” Karl Rahner observed that in the NT God, *ho theos*, in most cases refers to the Father. The Son is sometimes called God, the Spirit never explicitly.⁶ The argument of Rahner, here, is most obviously not directed against the divinity of the Holy Spirit or even the Son. Rather, his conclusion is as follows:

It may easily be seen that this result is nothing more than a more precise demonstration of the fact that the conception of the Trinity, customarily (if inexactly) known (since de Régnon) as the Greek view, is closer to Biblical usage than (what de Régnon called) the Latin or scholastic view. The latter proceeds from the

⁶ Karl Rahner, “*Theos* in the New Testament”, in: Gerald A. McCool (ed.), *A Rahner Reader*, London: Darton, Longman & Todd 1975, 135.

unity of God's nature (one God in three Persons), so that the unity of the divine nature is a *presupposition* of the whole doctrine of the Trinity; while the former begins with the three Persons (three Persons, who are of a single divine nature) or better, with the Father, who is the source from which the Son, and through the Son the Spirit, proceed, so that the unity and integrity of the divine nature is conceptually a *consequence* of the fact that the Father communicates his whole nature. Associated with this Greek view of the Trinity is the fact that the Father is regarded as God *kat' exouchen*.⁷

Here Rahner summarizes what might be labeled the *magna charta* of the renewal of Trinitarian theology. The contraposition of Eastern and Western approaches to the Trinity is a commonplace in contemporary systematic theology. The idea of the West beginning with the unity and the East with the persons is often paired also with the respective psychological analogy of Augustine and the social trinitarianism of the Cappadocians. Jürgen Moltmann is perhaps the most prominent exponent of this social trinitarianism. Orthodox theologians frequently promote the contradistinction between the two approaches, and John Zizioulas might be mentioned as the most original thinker in this trend.

The Recent Contribution of Patristic Scholarship

It is now time to turn to Patristic Studies, and especially to recent literature on the development of Trinitarian theology in the fourth century. In this field there are clearly some fresh interpretations that should be taken into account by contemporary theologians. One could even talk of a challenge to contemporary theology from this new trend in the study of the so-called Arian controversy. I shall address some of those challenges now through focusing on what is clearly the most important contribution in this scholarly trend, Lewis Ayres, *Nicea and its Legacy*.⁸ His book is not meant as a substitute for R. C. P. Hanson or

⁷ Rahner, "Theos", 135–36.

⁸ Lewis Ayres, *Nicea and its Legacy: An Approach to Fourth-Century Trinitarian Theology*, Oxford: Oxford University Press 2004.

Manlio Simonetti, whose works are still basic for the study of the fourth century. And yet, the book “is undeniably a scholarly *tour de force*”, to quote Sarah Coakley. His claim is to instigate “a significant rethinking of the emergence of patristic trinitarianism on the level of texts and history”.⁹ Further, Ayres does not hide his theological ambitions and in the last chapter launches what Coakley has characterized a “tirade against modern trinitarian theology”, which according to her, “is unnervingly sweeping”.¹⁰ *Nicea and its Legacy* has already engendered a vibrant discussion among theologians engaged in the study of fourth-century trinitarianism. In addition to Coakley, whose recent *God, Sexuality and the Self* clearly profits from the discussion, I’d like to mention two other scholars whose contributions are worthwhile to study. Khaled Anatolios, who teaches at Boston College, in 2011 published *Retrieving Nicea: The Development and Meaning of Trinitarian Theology*.¹¹ This book covers much of the same material as Ayres, with a slightly different and unobtrusive approach. Relevant in this connection is also the Orthodox theologian John Behr. His *Formation of Christian Theology* encompasses a first volume, *The Way to Nicaea* and a second volume in two parts, *The Nicene Faith*.¹² Behr clearly has a profile of his own. Further names could be mentioned, as e.g. Bruce D. Marshall and Michael René Barnes.¹³

Whoever wants a quick introduction to the discussion instigated by Ayres, with responses by Coakley, Anatolios and Behr, among others, can consult an issue of *Harvard Theological Review* from 2007 that was dedicated to this.¹⁴

⁹ Sarah Coakley, “Introduction: Disputed Questions in Patristic Trinitarianism”, *Harvard Theological Review* 100:2 (2007), 127.

¹⁰ Coakley, “Introduction”, 136.

¹¹ Khaled Anatolios, *Retrieving Nicea: The Development and Meaning of Trinitarian Theology*, Grand Rapids, MI: Baker 2011.

¹² John Behr, *Formation of Christian Theology: Volume 1: The Way to Nicaea, Volume 2: The Nicene Faith, Part 1–2*, Crestwood, NY: St. Vladimir’s Seminary Press 2001/2004.

¹³ See i.a. Michel René Barnes, “Augustine in Contemporary Trinitarian Theology”, *Theological Studies* 56 (1995), 237–50, and Bruce D. Marshall, “Trinity”, in: *The Blackwell Companion to Modern Theology*, Oxford: Blackwell 2004, ch. 12.

¹⁴ Cf. footnote 9.

Revision of the Older Scheme

In my view there are two, or perhaps three, important results from this new scholarship and discussion that should be taken into account by systematic theologians.

First of all, the contraposition of a Western and an Eastern approach to Trinitarian theology has not only been put into question but basically refuted. This regards of course in our connection only patristic theology. To what extent the contraposition is valid for later Eastern and Western Trinitarian theology is left open for the moment. One of the basic aims of Ayres is to interpret the "orthodox" theology of the second half of the fourth century in a way that moves beyond "simplistic east/west divisions".¹⁵ He therefore treats the Cappadocian Fathers with Ambrose and Augustine in a new category of Pro-Nicene theology.¹⁶

And so, to address some of the commonplaces of the East-West scheme, Ayres underscores that the use of the psychological and social analogy, cannot easily be ascribed to West and East respectively. He also polemicizes against John Zizioulas' use of Cappadocian theology in his theology: "We do not find, then, the Cappadocians attempting to construct a Christian ontology based on the primary reality of the person over against non-Christian ontologies".¹⁷ Further, Ayres correctly states, "Augustine consistently and specifically rules out the idea that the divine essence is prior to the divine persons. He also clearly maintains the Father as the personal source of the divine simplicity and essence".¹⁸ He also questions the usefulness of asking where theologies 'begin' or that they ever "begin somewhere in the abstract [...] Few, if any, pro-Nicene texts have a 'systematic' format in which 'the One God' and 'the Triune God' are dealt with in a clear order".¹⁹

As a matter of fact the construction of the East-West divide in Trinitarian theology is an idea of recent origin. The French Catholic

¹⁵ Ayres, *Nicea*, 1, cf. 274.

¹⁶ See Ayres, *Nicea*, 236: "The meaning of the term Pro-Nicene."

¹⁷ Ayres, *Nicea*, 313.

¹⁸ Ayres, *Nicea*, 381

¹⁹ Ayres, *Nicea*, 300, 301.

theologian Théodore de Régnon in his *Études de théologie positive sur la sainte Trinité* in 1898, distinguished between a patristic type of Trinitarian on the one hand and a Scholastic on the other, the latter beginning with Augustine. “In a very simplified and usually directly reversed form, De Régnon’s account became the basis for many 20th-century accounts of the wonders of Greek Trinitarian theology and the errors of Latin theology. De Régnon’s account is the basis not only for much western Christian theological writing but even for Vladimir Lossky’s understanding of late fourth-century Trinitarian history.”²⁰

As hinted at in the quotation de Régnon has actually been misinterpreted, but that’s not the important thing right now.²¹ To quote again Coakley in her introduction to the mentioned symposium:

The systematic and ecumenical implications of Ayres’s call to reconsider the relation of Greek and Latin versions of fourth-century “pro-Nicene” theology, which this issue of *HTR* further investigates, must by now be obvious. Once the false wedge between East and West in this early period is removed, certain sorts of polemicizing about the innate superiority of one approach over the other become suspect, and we are returned to the texts themselves with fresh eyes, and – by implication – with fresh possibilities for ecumenical engagement. The marked capacity of Western systematicians, in recent years, to self-flagellate about the shortcomings of their own Augustinian tradition, and to prefer instead the “Eastern promise” of so-called social trinitarianism, looks suspect indeed once the misreadings on which such a propulsion has been based are brought into the light of day.²²

²⁰ Ayres, *Nicea*, 303. See further Michel René Barnes, “De Régnon Reconsidered”, *Augustinian Studies* 26–2 (1995), 51–79.

²¹ Cf. Coakley, “Introduction” 133: “Before we lard de Régnon with blame for a century of systematic misreading of the patristic trinitarian sources, Hennessy concludes, we should be careful to distinguish de Régnon himself from careless readers, who have appealed to his paradigm whilst actually parodying and distorting it.”

²² Coakley, “Introduction”, 134.

The “Arian” Controversy Reconsidered

Coming to the second point that concerns us here, the revision of the history of the so-called Arian controversy during the last decades has important repercussions for Trinitarian theology. The label “Arian” in this connection is clearly inappropriate. There was never such a thing as an “Arian” party or even a consistent “Arian” theology. Ayres writes: “this controversy is a complex affair in which tensions between pre-existing theological traditions intensified as a result of dispute over Arius and over events following the Council of Nicea”. Ayres even finds “difficulties of identifying discrete parties and positions during the controversy”.²³ And further: “While revisionary scholarship during the past forty years has addressed the complexity of the term Arian, discussion of the term Nicene has been much more restricted”. So, there was basically no Arian controversy, no Arian party, and especially no Nicene orthodoxy in the years immediately following the council of Nicea.²⁴ It is well known for long that the word *homoousios* did not play a pivotal role in the decades after Nicea,²⁵ and that the council itself and its creed only little by little came into focus of the controversy. The Arian heresy is in a sense a creation of Athanasius, a “Feindbild” as the Germans would say. Likewise, Nicene orthodoxy, what Ayres calls “Pro-Nicene theology” emerged from the 360s onwards, when the confusing times of changing synods and emperors was beginning to draw to an end.²⁶

Clearly, for a systematic theologian, who wants to get an overview of the Trinitarian controversy of the fourth century, this outcome of recent intense patristic scholarship on the period, does not precisely simplify the task. Yet, reading a book like Ayres’ nevertheless seems necessary if you wish to avoid the textbook clichés. I must confess, though, that I have serious difficulties in coming to terms with the matter.

²³ Quotes from Ayres, *Nicea*, 2 and 13.

²⁴ Ayres, *Nicea*, 78–79; cf. 98: “Much of this book constitutes an exploration of the complexity of the label ‘Nicene’.”

²⁵ Ayres, *Nicea*, 96.

²⁶ Ayres, *Nicea*, 237: “There is no one original Nicene theology that continues unchanged through the century.”

This said, I would like, however, to offer some general remarks, which can be made from the reading of Ayres and other relevant authors. First of all it seems to me that this new version of fourth century Trinitarian controversy teaches us to change our focus. As I hinted at earlier, contemporary systematic theology commonly develops Trinitarian theology from a historical-critical reading of the New Testament. Continuing then into patristic theology and especially to the fourth century the focus changes to the issue of theological models in conceiving God as one in three. And also, the emergence of dogmatic, technical language is focused upon. Ayres shows, however, that the controversy around the dogmatic terminology as such is not as prominent as has been assumed in earlier handbooks. So e.g. he states that “it is misleading to assume that these controversies were about ‘the divinity of Christ’ if that implies either *a priori* agreement about the meaning of ascribing divinity to the Son, or if it means that these controversies focused on this specific question.”²⁷ In connection with this, Ayres further remarks: “At issue until the last decades of the controversy was the very flexibility with which the term ‘God’ could be deployed.”²⁸ And so, it is more helpful to conceive of the issue as being discussed in terms of the relation between the Father and the Son, or more specifically as regards the meaning of the generation of the Word.²⁹ The conclusion is near at hand, that most of the controversy was fought by means not only of interpreting Scripture, but also by basically thinking and talking in biblical terms. “All pro-Nicenes show”, writes Ayres, “remarkably little interest in developing a detailed account of what it means to be a divine *hypostasis* in any generic sense”.³⁰ It stands out as a prominent feature of the revisionist understanding of this controversy that technical language is not the

²⁷ Ayres, *Nicea*, 14.

²⁸ Ayres, *Nicea*, 14.

²⁹ Ayres, *Nicea*, 207.

³⁰ Ayres, *Nicea*, 280. In conclusion to his chapter on Gregory of Nyssa Ayres further writes: “Like most other pro-Nicenes Gregory uses a variety of terminologies for describing the relationship between the divine unity and persons; *ousia*, *physis*, *hypostasis* and *prosôpon* are all brought into service when it is deemed necessary. As we have seen, however, the deployment of these terminologies does not result in Gregory offering us a dense account of divine personhood as such.” (363).

central issue as such, but only as instruments helping out in interpreting Scripture. It may be that *when* treating “the paradox of the irreducible unity of the three irreducible divine persons [...] the discussion of the divine persons remains highly austere”,³¹ as Ayres remarks. Yet:

The language of Scripture is taken as the primary and most trustworthy language for Christians developing their account of the world and the importation of philosophical themes and technical language is conceived not as a necessary *transposition* of ideas, but as an *elucidation* of the text of Scripture.³²

Patristic Exegesis and Modern

And so we come to the third, and most important, point where recent scholarship on the fourth century challenges contemporary Trinitarian theology. “The revisionary scholarship to which this book is indebted”, writes Ayres, “has tried to demonstrate the ways in which exegetical concerns shaped the theologies with which we are concerned here”.³³ Yet, with reference to his predecessors Ayres contends, “comparisons between early Christian and modern academic exegetical practice [...] assume that the former is a deficient form of the latter”.³⁴ This sounds like a fair judgment, and Ayres contributes in his book to a better understanding of fourth-century exegesis in its own right. In this regard his book can be complemented with Anatolios and Behr, both of whom likewise emphasize the role of exegesis in fourth-century Trinitarian theology. Yet, aside from the concerns that Anatolios and Behr are voicing with regard to the apparent lack in Ayres of really showing *how* then fourth-century theologians interpret Scripture – Ayres seems to be eager to state the importance and character of patristic exegesis but does not go into details. Aside from this interesting criticism, what strikes one most at the reading of Ayres is his “missionary zeal” when talking about

³¹ Ayres, *Nicea*, 278.

³² Ayres, *Nicea*, 277.

³³ Ayres, *Nicea*, 31.

³⁴ Ayres, *Nicea*, 31.

patristic exegesis in contradistinction to modern exegesis and systematic theology.

Ayres contends that patristic exegesis takes “as its point of departure the ‘plain’ sense of the text of Scripture”.³⁵ Although Ayres puts plain within inverted commas, his talk of the plain sense raises questions. While situating fourth-century exegesis within its cultural context,³⁶ his aim seems to be more far-reaching than simply learning to understand the way fourth-century theologians interpreted Scripture.

So e.g. Ayres writes: “Like almost all early Christian writers, pro-Nicenes read Scripture as a providentially ordained resource for the Christian imagination”.³⁷ This again is an important historical insight, to which should be added assumptions of the unity of Scripture, of purification and sanctification as necessary means in achieving the right form of *theoria*, of contemplating the incomprehensible mystery of God through Scripture.³⁸ Implicitly, if not always articulated in the historical part of the book, Ayres regards fourth-century interpretation of Scripture as normative or authoritative.

A Frontal Attack at Contemporary Theology

And this leads over to the frontal attack that Ayres in his last chapter levels on most contemporary theology. Ayres writes that

recent Trinitarian theology has engaged the legacy of Nicaea at a fairly shallow level, frequently relying on assumptions about Nicene theology that are historically indefensible and over-

³⁵ Ayres, *Nicaea*, 32.

³⁶ Ayres, *Nicaea*, 34: “The plain sense is ‘the way the words run’ for a community in the light of that community’s techniques for following the argument of texts. The plain sense is, then, the sense that a text had for a Christian of the period versed in ancient literary critical skills.” (32). This definition is then further fleshed out by the author by introducing ancient interpretative techniques (33ff). Also, he distinguishes between grammatical and figural hermeneutical strategies (34).

³⁷ Ayres, *Nicaea*, 335.

³⁸ Ayres, *Nicaea*, 36, 39.

looking the wider theological matrices within which particular theological terminologies were situated.³⁹

It is not difficult to agree with Ayres' verdict insofar as it regards what has been said so far on the revisionist scholarship on the fourth-century Trinitarian controversy. This revisionist scholarship is clearly part of a movement away from the type of Historical theology which excelled in using clear schemes of interpretation, like the concepts of "Hellenization", or to be contextual, "Eros and Agape". Contemporary Trinitarian theology should clearly move away from the simplified schemes and promote a closer reading of the texts themselves. This might raise the stakes for doing theology, but seems nevertheless mandatory.

Yet, the challenge of Ayres regards "the overlooking of the wider theological matrices within which particular theological terminologies were situated", and this clearly is connected to the means of biblical interpretation. It is here that we might locate the motivation for Ayres treatment of contemporary theology. Let me confess that I find Ayres erudition admirable – few patristic scholars are so well versed in contemporary systematic theology. And yet, his accusations towards systematic theology are "unnervingly sweeping", to use the words of Sarah Coakley. It is no accident that Hegel figures prominently in his analysis of systematic theology. Unexpectedly Wolfhart Pannenberg is his dearest target in this connection. One might further concur with Khaled Anatolios, who contends that Ayres denunciation of contemporary theology seems characterized by a certain resentment. While he

denounces the modern narrative of early Christian theology as beholden to Greek metaphysics, arguing for a distinction between 'piecemeal adaptation' of philosophical ideas and their alleged subversion of Christian doctrine, Ayres himself is not shy of tarring a broad range of modern theologians [...] with the brushes of Hegelianism and idealism. Unfortunately, this

³⁹ Ayres, *Nicea*, 1.

blanket judgement is not balanced by an attempt to construe their thought in its native wholeness.⁴⁰

Patristics and Modernity

It is indeed very regrettable that a scholar like Ayres, whose mastering of both historical and systematic theology seems almost unrivalled among contemporaries, does not engage the challenge of modernity more profoundly. Then again, in a certain sense he is clearly right. Systematic theology has a lot to learn from recent patristic theology, which I hope to have illustrated in this paper as regards Trinitarian theology. And the most important challenge is clearly that of the type of interpretation of Scripture that is presupposed in the working out of fourth-century Trinitarian dogma. Ayres writes at the end of his book:

At the heart of attempting to appropriate and engage pro-Nicene theological culture lies the task of asking how Christians considering their most fundamental doctrines may see the task before them as one of contemplating the Scriptures even while they are persuaded by many modern historicist assumptions.⁴¹

This is basically a correct stating of the problem. And yet, I find the formulation “persuaded by many modern historicist assumptions” somewhat superficial. The extent to which the Patristic studies and historical theology generally is indebted to Enlightenment presuppositions, what Ayres call “historicist assumptions” should not be underestimated. In my view Ayres understates the relation between his own professional work as a historian and modernity.

I am not the first to voice this concern. In a footnote Ayres answers to the critique that it is “incoherent to argue for the application of modern historiography to the development of doctrine but to argue against it in the case of the biblical text”. To which he comments:

⁴⁰ Khaled Anatolios, “Yes and No: Reflections on Lewis Ayres, Nicaea and Its Legacy”, *Harvard Theological Review* 100:2 (2007), 158.

⁴¹ Ayres, *Nicaea*, 415.

I have not argued that modern historical critical modes of investigation should not be used, but that they are not *necessary* for Christians reading their scripture as Scripture. The texts of non-scriptural writers in the Christian tradition do not hold scriptural status even if they are authoritative.⁴²

This is a somewhat revealing statement. It seems to me that his argument is circular, as he uses historical critical methods to show that Pro-Nicene interpretation of Scripture is normative for whoever accepts the Trinitarian dogma of the fourth century.

And further, to contend “modern historical critical modes of investigation [...] are not *necessary* for Christians reading their scripture as Scripture” is clearly problematic. As I see it, it is almost impossible to look away from contemporary historical consciousness. And secondly one might concur here with pope emeritus Benedict XVI/Joseph Ratzinger, who in the preface to the first volume of his Jesus trilogy writes: “The historical-critical method is an indispensable tool, given the structure of Christian Faith.”⁴³

Insofar, the historical-critical method is necessary for Christians reading Scripture today, and the great challenge of a rapprochement between patristic and systematic theology would be to work out possible ways of integrating it with the fourth-century reading of Scripture that is bound up with Trinitarian dogma.⁴⁴

Coming to a conclusion of my paper, I concede that it has not nearly corresponded to the pretentious title. Yet, the intersection between Patristics and Modernity is what it is all about, then studying fourth-century Trinitarian theology is no purely historical thing, which

⁴² Ayres, *Nicea*, 415, n. 60.

⁴³ My translation from the German original: “Die historisch-kritische Methode [...] bleibt von der Struktur des christlichen Glaubens her unverzichtbar.” Joseph Ratzinger/Benedikt XVI, *Jesus von Nazareth. Erster Teil: Von der Taufe im Jordan bis zur Verklärung*, Freiburg i. Br. 2007, 14–15. Stating this, Benedict at the same time recognizes the limits of historical-critical method, and also underscores the necessity of an interpretation of Scripture as inspired revelation of God.

⁴⁴ See further Joseph A. Fitzmyer, *The Interpretation of Scripture. In Defense of the Historical-Critical Method*, New York: Paulist Press 2008. Cf. also Matthew Levering, *Participatory Biblical Exegesis. A Theology of Biblical Interpretation*, Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press 2008.

Ayres clearly illustrates. Historical theologians should articulate their theological presuppositions and systematic theologians should pay closer attention to history. And as regards theology and economy, I would like to simply add here at the end that I think that the problem formulated in Rahner's well-known axiom should not be stated in the abstract. The revelation of the triune God is witnessed to in Scripture. And so, what it is all about is interpreting Scripture, both from a historically-critical and from the perspective of Pro-Nicene theology. And that clearly locates the doctrine of the Trinity within Christian practice.

Abstract:

In the following article it is argued that recent Patristic scholarship, notably by Lewis Ayres, constitutes a radical challenge to traditional views on trinitarian theology in systematic theology and the established differentiation between an "Eastern" and a "Western" view, but at the same time that Ayres attempts to bypass modernity and historical-critical exegesis is deeply problematic.

Key words:

Trinity, Exegesis, Patristic, Ayres, Rahner, Modernity, Ecumenical

SANCTITY UNVEILED. THE HOLY FOOL IN *APOPHTHEGMATA PATRUM* (GK. SYST.) VIII 32

Magnus Halle, Lund University

Introduction

Preserved among the more than thousand anecdotes and sayings collected in the *Apophthegmata Patrum* (*Sayings of the Desert Fathers*), is an enigmatic short story which recounts how a monk, residing in an anchoritic community in Palestine, feigns madness.¹ His true identity as a pious holy man is perceived by Abba Silvanus, who at first appears embarrassed by the monk's presence. The anonymous monk is described as a *salos*, a fool.² Stories of concealed sanctity, which feature holy persons who pretend to be something they are not, were commonplace in the hagiographic literature of Late Antiquity.³ Some

¹ For bibliographic details, see footnote 14, below. The redaction of the Greek collections of sayings is commonly dated to the fifth or sixth century.

² For the meaning "silly, imbecile" and two collected examples, see H. G. Liddell and R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, 9th ed. with a revised supplement, Oxford: Oxford University Press 1996, s.v. σαλός. The interpretation of the word *salos* has been a matter of scholarly controversy. It is variously translated in modern editions, generally conveying the original sense of genuine stupidity and foolishness. See also footnote 27, below.

³ A recent survey of the concept of secret holiness appears in Britt Dahlman, *Saint Daniel of Sketis. A Group of Hagiographic Texts Edited with Introduction, Translation and Commentary* (Studia Byzantina Upsaliensa, 10), Uppsala: Uppsala University Library

stories, such as this one, describe men and women who act as *saloi*, or fools, an ascetic practice characterized by deviant behaviour (often ostensibly immoral or offensive acts), which serves to conceal his or her true identity. The fool is a secret saint, hiding his piety from the world by way of humiliating himself in the eyes of the world. Despised by the crowd, his/her true holiness is perceived only by the few. The broader theme of secret holiness encompasses a number of other characters who act as the secret servants of God. The concealment of the true identity of outcast members of society and the discovery of holiness where it can least be expected to be found, especially in the eyes of the public, are elements which many of these stories share. It is therefore appropriate that the story of the laughing monk appears in chapter eight of the Greek Systematic Collection of the *Apophthegmata Patrum* (*APsys*), entitled “On ostentation”, as the disclosure of the true nature of the monk, a brother hitherto derided by the community as an embarrassing outcast, offers a lesson in humility to Abba Silvanus as well as the readers, ancient as well as modern.

In a recent study devoted to the early tradition of holy foolery, Andrew Thomas attempts to narrow down the relevant source texts to stories which include characters that conceal their sanctity by feigning madness and are expressly referred to as *saloi/-ai*.⁴ His investigation yields as little as two pre-seventh-century stories (in addition to the story of the laughing monk): 1. The story of Abba Mark the fool, active in the city of Alexandria and pretending to be a fool at the baths of Hippos, where he was discovered by Abba Daniel of Sketis.⁵ 2. The legend of a nameless Egyptian nun, who eventually became known as Isidora in the Latin tradition. She suffered abuse by her fellow nuns for her apparent madness until her holiness was revealed by an angel, upon which she fled into the desert. The story, recounted by Palladius (early fifth century) in his *Historia Lausiaca*, is set in the cenobitic nunnery of Tabennisi in Upper Egypt. It has been suggested that the

2007, chapter two. Cf. also Derek Krueger, *Symeon the Holy Fool: Leontius' Life and the Late Antique City*, Berkeley: University of California Press 1996, chapter four.

⁴ Andrew Thomas, *The Holy Fools: A Theological Enquiry*, [s.l.: s.n.] 2009 (unpublished PhD, University of Nottingham), [10].

⁵ Text-critical edition, translation and commentary of this story to be found in Dahlman, *Saint Daniel*, 78–80, 120–25, 196–205.

Isidora tradition is the origin of the Cinderella story. The first full-length *vita* of a holy fool, Symeon, a former monk purportedly active in the Syrian town of Emesa in the sixth century, was composed by the Cypriot bishop Leontius of Neapolis in the mid-seventh century.⁶

Thomas cautiously states that “[t]he delimiting of this field has caused enormous problems in the secondary literature, and any preliminary definition of holy fools is bound to rule out or include figures that are relevant.”⁷ While Thomas’ method is by no means arbitrary, his definition certainly excludes several stories equally relevant to the study of the early tradition of holy foolery, some of them appearing in the collections of *Apophthegmata Patrum*.⁸ In these stories, *salos* is generally employed in a pejorative sense, as an insult to describe someone as utterly foolish.⁹ Yet one saying in particular stands out as describing a *salos* – in this case Abba Ammonas – as someone that attempts to conceal his holiness by deliberately appearing as a fool. In this brief saying, being a *salos* is seen as something positive, as noted by Britt Dahlman in her discussion of the use of *salos* in the *Apophthegmata Patrum*.¹⁰ In yet another story, that of

⁶ English translation in Krueger’s *Symeon*, based on the critical edition of the Greek text by Lennart Rydén in his *Das Leben des heiligen Narren Symeon von Leontios von Neapolis* (Studia Graeca Upsaliensa, 4), Uppsala/Stockholm: Almqvist & Wiksell 1963 (also published in *Léontius de Néapolis: Vie de Syméon le Fou et Vie de Jean de Chypre*. Édition commentée par A.J. Festugière en collaboration avec Lennart Rydén (Bibliothèque archéologique et historique, 95), Paris: Geuthner 1974).

⁷ Thomas, *The Holy Fools*, [10].

⁸ *Salos* appears nine times in five sayings in *APsys*: VIII 4 (Eulogius), VIII 13 (Moses 8), VIII 32 (N 408), XIV 5 (John, the disciple of Paul 1) and XV 13 (Ammonas 9).

⁹ In Thomas’ view, the “desert fathers [...] clearly do not adopt the lifestyle of a holy fool” in these sayings. As these instances “do not describe a holy man or woman pretending to be mad for any long time, we can [...] discount them from our description of holy foolery” (*The Holy Fools*, [10]). José Grosdidier de Matons, in his extensive survey of a number of texts related to the fools of Christ in the Eastern tradition, likewise considers the instances of *salos* found in the *Apophthegmata Patrum* to generally characterize persons dont la stupidité n’a rien de factice ni de volontaire” (“Les Thèmes d’Édification dans la Vie d’André Salos”, *Travaux et Mémoires* 4 (1970), 277–328, (281–282)).

¹⁰ *APsys* XV 13 (Ammonas 9). Dahlman’s comments appear in her article “Från dold helighet till helig dårskap”, *Meddelanden från Collegium Patristicum Lundense* 23 (2008),

Eulogius and his visit to Abba Joseph of Panepho, the word *salos* is used rather incidentally to describe a minor character in the story. Yet the narrative contains elements of willful deceit and serendipitous discovery of holiness, both features essential to tales of holy foolery.¹¹ Several other examples could be adduced, but I believe these two are sufficient to show that a number of texts – albeit still quite few – are of relevance to the pre-seventh-century tradition of holy foolery. Having said that, the story of the laughing monk is by far the most complex story of holy foolery to appear in the *Apophthegmata Patrum*, and it must undoubtedly be considered as one of the earliest preserved tales of a holy fool in action, regardless of genre. Considering the overall paucity of sources related to holy foolery in the centuries prior to Leontius' *vita*, the story preserved in *APsys* VIII 32 has attracted surprisingly little scholarly interest. As noted by Derek Krueger in his edition of Symeon's *vita*, "[t]he passage is rarely included in discussions of holy folly in Late Antiquity and merits further study".¹²

Holy foolery traces its roots to desert monasticism. The phenomenon did not, however, remain confined to the monastic settlements of the deserts of the East. It spread to other regions imbued with Byzantine Christianity, most notably to Russia, where 'foolishness in Christ' took on a life of its own and developed into a significant counterculture. Having provoked the animosity of ecclesiastical authorities and the Czarist government, the Russian fools were eventually persecuted and suffered wholesale suppression from the 18th century onwards. In spite of this, holy foolery survived as a popular cultural phenomenon, leaving an indelible impression on Russian orthodoxy.

31–40 (35–36). In this saying, the actions of Abba Ammonas are described by the verb *μωροποιεῖν*. He is referred to as being *salos* by an unnamed woman in conversation with her neighbour. Her remark is overheard by Abba Ammonas. The great Russian scholar Sergey Ivanov considers this as possibly "the first example of holy foolery as it was to become in its heyday" (*Holy Fools in Byzantium and beyond* (Oxford Studies in Byzantium), Oxford: Oxford University Press 2006 (1st edition in Russian 1994), 37). He concludes by noting that "the story looks somewhat odd".

¹¹ *APsys* VIII 4.

¹² Krueger, *Symeon*, 58, n. 4.

Holy foolery is by its very nature paradoxical: If the holy fool voluntarily chooses to disrobe herself of her disguise of madness, she subverts her ascetic calling – yet life as a madwoman can serve no edifying purpose unless her sanctity is somehow revealed to the public. Holy foolery thus requires an audience acutely perceptive to the notion of holiness.¹³

Confining my study to the saying *APsys* VIII 32, I seek to explore how this ambiguity, inherent in the ascetic practice of holy foolery itself, is resolved in the text. How, exactly, is sanctity unveiled in this story? Before attempting to answer this question, a short synopsis of the saying's narrative is in place. This is followed by a brief outline of the pre-seventh-century tradition of holy foolery.

“Do not take them to the brother who is a fool”¹⁴

The story is set near the village in Palestine where Abba Silvanus lived.¹⁵ One of the brothers of the anchorite community, whose

¹³ This and a number of other paradoxes inherent in the concept of holy foolery are discussed by Ivanov, *Holy Fools*, 1–3.

¹⁴ All quotes are taken from the lucid translation of John Wortley in *The Book of the Elders: Sayings of the Desert Fathers. The Systematic Collection* (Cistercian Studies, 240), Collegeville, Minnesota: Liturgical press 2012, 131–32. This saying also appears in the Anonymous Collection of the *Apophthegmata Patrum*. It is labelled N 408 in the recent edition and translation by John Wortley in *The anonymous Sayings of the Desert Fathers: A select Edition and complete English Translation*, Cambridge: Cambridge University Press 2013. A text-critical edition of the Greek Systematic Collection in its entirety has been published in three volumes by J.-C. Guy; this saying is to be found in the first of these volumes: *Les Apophthegmes des pères: Collection systématique. Chapitre I–IX* (Sources Chrétiennes, 387), Paris: CERF 1993. Guy's critical edition, which includes a facing French translation, is based on 11 mss, ranging in date from the ninth to the twelfth centuries, seven of which include this particular saying. The textual variants recorded by Guy are of no significance to the present study. F. Nau appended the Greek text of the saying to his edition of John of Maiouma's *Plerophoriae* in *Patrologia Orientalis* 8 (1912), 178–179, his text based on a single ms. (Coislin 127). The story is briefly discussed by José Grosdidier de Matons, “Les Thèmes d'Édification”, 285–286. Paraphrases of the saying appear in Krueger, *Symeon*, 58 (somewhat inaccurate and misleading) and Ivanov, *Holy Fools*, 35–36.

¹⁵ The name Silvanus occurs many times in the *Apophthegmata Patrum*. It is linked to monastic communities in Egypt (Sketis), Sinai and Palestine.

character remains nameless throughout the story, “was pretending to be insane” (προσποιούμενος μωρίαν).¹⁶ His aberrant behaviour is briefly described: He continually laughs whenever meeting fellow brothers. Three fathers (πατέρες) call on Silvanus and express their wish to visit all of the brothers in their cells. Silvanus heeds their request, but instructs their guide – one of the brother anchorites – not to lead them to the cell of “the brother who is a fool (τὸν σαλὸν ἀδελφόν), so as to avoid his visitors being scandalized”.¹⁷ The three fathers repeat their request to visit all brothers to the brother assigned to guide them. He, however, follows Silvanus’ orders. After their tour of the cells, the three visitors take their leave of Silvanus. As they set off, the three fathers tell Silvanus that they are saddened by the fact that they have not met all the brothers of the community. The fathers express their sorrow and depart without having met the mad brother. Upon their leaving, the narrator recounts how Abba Silvanus reflects upon what has passed and sets out to visit “the brother who was pretending to be insane” in his cell.¹⁸ Opening the door silently, Abba Silvanus “took the brother by surprise” and finds him sitting with two baskets in front of him, one to his left, the other to his right. Silvanus asks him to explain his action. The monk, however, resumes his aberrant behaviour and laughs in his face. Silvanus admonishes him, telling him how he has interrupted his weekly routine to see him in the middle of the week. “My God has sent me to you”, Silvanus says. This statement evidently affects the monk, who, now fearful, experiences a change of mind, *metanoia*.¹⁹ The two characters now engage in conversation, and as the dialogue unfolds in the cell, no hint of the brother’s previous aberrant behaviour is evident. Obediently he asks for forgiveness and proceeds to explain his actions to Silvanus:

¹⁶ All references to the original text are from Guy’s edition (cf. n. 14). A variant expression of feigning madness is used in line 30; ὑποκρινόμενον τὴν μωρίαν.

¹⁷ Lines 12–14: Βλέπε μὴ λάβης αὐτοὺς πρὸς τὸν σαλὸν ἀδελφὸν ἵνα μὴ σκανδαλισθῶσιν.

¹⁸ Lines 28–30: διακρίνας καθ’ ἑαυτὸν ὁ γέρων τὸ γεγονός ἀπέρχεται πρὸς τὸν ἐκεῖνον τὸν ἀδελφὸν τὸν ὑποκρινόμενον τὴν μωρίαν.

¹⁹ Lines 39–40: Φοβηθεὶς οὖν ὁ ἀδελφὸς ἐποίησε μετάνοιαν.

Forgive me, Father; in the morning I sit with these pebbles before me, and if a good *logismos* comes into my mind, I throw a pebble into the right-hand basket. If an evil one presents itself, I throw [a pebble] into the left-hand basket.

Counting the pebbles at the end of the day, he would only eat if the good thoughts outnumbered the bad. The following day, if struck by a bad thought, he would remind himself of its consequences. Upon hearing this, Silvanus is amazed. The ostensibly insane brother is revealed as a person of great virtue. In his final soliloquy, Abba Silvanus reflects that the visiting fathers were indeed “holy angels wishing to make the brother’s virtue known.”²⁰

The Pre-seventh-century Tradition of Holy Foolery

What typifies the phenomenon of holy foolery in this early period, roughly from the fifth to the sixth centuries? Rather than attempting to survey this vast field on my own, I will summarize the opinions of two major scholars whose recent contributions offer somewhat differing perspectives on the phenomenon of early Byzantine holy foolery. Both comment briefly on the story of the laughing monk.

Derek Krueger, in his introduction to his translation of the *Life of Symeon the Holy Fool*, regards these early texts as primarily “a cursory attempt to explain the unusual behavior described”.²¹ He cautions against interpreting these stories as actual records of “real” monks, and expresses his skepticism of “the possibility of reconstructing a history for a type of actual ascetic practice engaged in by ‘real’ historical persons.” Commenting briefly on the tale of the laughing monk, Krueger notes that “Rufus [sic] appears more than anything else to be constructing an apology for the sorts of peculiar figures engaging in cenobitic life in Late Antiquity”. Krueger cautiously suggests that “a tradition of tales of folly existed as an identifiable genre by Leontius’ time [i.e. the seventh century]”, and contends that these stories form

²⁰ Lines 49–51: Ὅντως οἱ παραβαλόντες πατέρες ἄγιοι ἄγγελοι ἦσαν, τὴν ἀρετὴν τοῦ ἀδελφοῦ θέλοντες δημοσιεῦσαι.

²¹ The following outline of Krueger’s views is primarily based on chapter four of his *Symeon: “Holy Fools and Secret Saints.”*

part of “a continuum of strange behavior in Late Ancient hagiography.” None of the stories demonstrate, in his view, a “developed sense [...] of feigned madness as a well-defined form of spiritual expression”, and consequently “the concept of feigned madness was as such quite fluid.” These early tales, then, can only serve to explain the pretense of folly as a *literary device* in the period prior to the seventh century. Krueger finds in Diogenes (fourth century B.C.E.) and the Cynic tradition the true precursors of the much more extreme foolishness performed by Symeon. This Cynic influence thus creates a dual legacy for the “foolishness in Christ” in the hagiographical tradition from the seventh century onwards. Symeon is a hybrid fool, who embodies Christian virtues, while at the same time his foolish acts can only be fully understood in a Cynic context. The teachings of Christ and Diogenes converge in the holy fool.²²

The Russian cultural historian Sergey Ivanov adopts a somewhat different approach, examining holy foolery as a cultural and historical phenomenon.²³ In his extensive discussion on the origins of holy foolery, Ivanov points to the desert monastics of Egypt as highly important precursors of the developed phenomenon of holy foolery. Monasticism as it evolved in Egypt represented a “model for the type of self-abasement from which holy foolery was later to evolve.” Drawing on a wide range of sources, Ivanov describes it as a phenomenon spreading from “monastery to monastery, from Egypt to Syria and thence into Asia Minor”, through the wandering monks of Byzantium, the *gyrovagoi*. Throughout his discussion of these early texts, he notes the inoffensive attitude of the characters – these “fools” are never portrayed as the initiators of provocation, rather their actions are defensive in character.

Ivanov regards the text in question as curious in two respects: First, the term *salos* is only used in direct speech, and the narrator points out

²² It stands to reason that Leontius did not intend his audience to imitate the acts, “but rather that the example of the Cynic philosopher might assist them to discern the path to a life of virtue, simplicity and civic responsibility” (Krueger, *Symeon*, 128). Krueger’s view on the Cynic legacy of holy foolery has met with criticism.

²³ My summary of Ivanov’s views is chiefly based on the first two chapters of his *Holy Fools*.

that his madness is simulated before the pretence is revealed.²⁴ Second, Ivanov notes that the virtue of the fool has no apparent connection with his role-playing, “and [his virtue] is certainly not derived from it”. As these judicious remarks by Ivanov clearly touch upon the questions I propose to answer, they serve as a fitting introduction to the final part of this paper, in which the relation between folly and sanctity is explored. How, precisely, is sanctity unveiled in this story?

Identifying Holiness in *Apophthegmata Patrum* (Gk. Syst.) VIII 32

Identifying true holiness, and the problems associated therewith, are recurring elements in tales of concealed sanctity and regularly form the climax of the stories.²⁵ In this text, Abba Silvanus admits to his former ignorance and his concluding remarks make it apparent that he now realizes the true nature of what has come to pass. In contrast, the readers are informed of his true nature as holy by the incipient statement that the monk only *acts* foolishly – his madness is apparent, not real. As the story unfolds, the superior Abba Silvanus appears as actually less knowledgeable than the common reader. This adds an ironic twist to the text. Stories of secret saints require such an element of “human blindness”.²⁶

At first glance, the acts of the monk all seem to contribute to his feigned madness, his throwing of pebbles as well as his laughter. Everything seems to testify to his “peculiar behaviour”, in Krueger’s words.

The monk’s incessant laughter when meeting others, even a monastic superior such as Abba Silvanus, stands out as *the* conspicuous act of madness in this text. Second, the use of the term *salos* (which recurs three times), serves to establish him as a fool. Krueger makes a good case, in my view, against the notion that this term should be understood as the equivalent of “holy fool” per se in Late Antiquity, at least not when used in the early period to which this

²⁴ In fact, Ivanov’s observation is not entirely correct: *σαλός* appears in indirect speech in line 17 (Guy’s edition).

²⁵ Krueger, *Symeon*, 71.

²⁶ Ivanov, *Holy Fools*, 55 (commenting on the “Isidora story”).

story belongs. Its etymology and origin remain unclear.²⁷ Overall, the evidence adduced supports the cautious view of Krueger that this term cannot be equated with feigned madness as a developed concept of ascetic practice. In Leontius' seventh-century *vita* of Symeon, the important addition διὰ Χριστόν is recorded for the first time – “fool for Christ's sake”, implying, possibly, a theologically more developed concept of holy foolery. By itself, the inclusion of the term in this story is of slight importance to assess the early tradition of holy folly. It is conspicuously *not* used by Silvanus when confronting the monk, and I am not aware of any texts where it is used *after* sanctity has been revealed.

Several elements combine to reveal the holiness of the monk. First, the visit of the three fathers (i.e. senior monastics or elders) precipitates the unveiling of sanctity. This visitation alludes to the Biblical story of Abraham receiving the three guests, whose appearance permits Abraham to take part of God's will in the promise of a son and heir.²⁸

²⁷ In Krueger's view, “[e]xtreme caution is warranted with regard to the term *salos*, usually used to describe holy folly in both the modern scholarly literature and the Orthodox churches” (*Symeon*, 63). Its origin and the history of its use are discussed by Lennart Rydén, “... så blive han en dåre, för att han skall kunna bliva vis.’ Om helig dårskap i bysantinsk tradition”, *Religion och Bibel*, 39 (1980), 53–62 (54), abridged English version: “The Holy Fool”, in: S. Hackel (red.), *The Byzantine Saint*. University of Birmingham Fourteenth Spring Symposium of Byzantine Studies (Studies Supplementary to Sobornost, 5), London 1981, 106–113 (107, with n. 4); and by Grosdider de Matons, “Les Thèmes d'Édification”, 279–292. As noted by Krueger (*Symeon*, 64, footnote 17), the word appears once in a private letter from Oxyrhynchus, where it is used in a colloquial sense (*P.Oxy.* LVI 3865.57).

²⁸ Genesis 18. Biblical allusions, imagery and language permeate the sayings. In his examination of the use of Scripture in the Greek Systematic Collection of sayings, Per Rönnegård uncovered manifest use of Biblical material in 155 out of a total of 1190 sayings, this instance not being counted among them. Rönnegård, however, confines his study “to those [sayings] that use the Bible in a way where it is obvious that it is the Bible as text that is being referred to, not just a general Christian discourse using biblical language and ideas” (*Threads and Images. The Use of Scripture in Apophthegmata Patrum* (Coniectanea biblica. New Testament series, 44), Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns 2010, 25). A reference to Genesis 18 is recorded in saying I 18 (Guy's edition). Nau, on the other hand, regards the visit of the three fathers as a reference to the Genesis passage and remarks on the geographic proximity between the community of Abba Silvanus and

Their status in our story as “holy angels” (ἅγιοι ἄγγελοι), and thus as intermediaries possessing divine knowledge, is explicitly admitted by Abba Silvanus in his concluding remarks, where the purpose of their visit is clarified: to make public the virtue of the monk. As in the story of Abraham, their host shows his guests great hospitality, yet quite unlike the Biblical story Silvanus uses deception, albeit in what he believes is their own best interest (“so they not be offended”).

Turning to Abba Silvanus’ confrontation with the monk, we are introduced to what initially appears to accentuate the impression of feigned madness: the monk’s dividing of pebbles into baskets. The brief comments I have cited on this text, seem to suggest that this act serves to underpin the portrayal of the character as foolish. The text does not indicate whether the act was meant to represent the folly or the sanctity of the monk. The explanation afforded by the monk is intimately connected to the act, and “Abba Silvanus was amazed when he heard this”, as he discovers the true nature of the monk’s holiness.²⁹ This act is in my view the key element in the disclosure of sanctity in this story.

First, the author devotes ample space to this encounter (lines 31–48) and provides us with an elaborate description in indirect speech, whereupon the monk offers his explanation. Recurring in both is the right-left symbolism, which associates the good with the right hand side and the bad with the left (“sinister”) hand side. This opposition of right and left, which forms part of ancient and modern cultures and societies alike, was incorporated in the Christian tradition and forms an intrinsic part of Christian culture and iconography.³⁰ The adherence to this culturally inherited symbolism is in my view of some import, and particularly so if it were included to express some form of deviant behaviour befitting a *salos*: If an act of madness were to be portrayed,

Mamre, where the Biblical encounter is said to take place (*Patrologia Orientalis*, 8 (1912), 178).

²⁹ Lines 48–49: Ἀκούσας δὲ ταῦτα ἄββᾶ Σιλουανὸς ἐθαύμασε.

³⁰ C. McManus, *Right Hand, Left Hand. The Origins of Asymmetry in Brains, Bodies, Atoms and Cultures*, London: Weidenfeld & Nicholson 2002, 29: “The Christian Church provides a mass of symbolic associations with right and left, and the Bible is full of expressions involving both.” McManus furnishes numerous examples of the use of the right – left divide in Christian iconography.

one would expect a symbolic inversion in the text. This, however, is not the case.

Second, the Bible makes frequent use of expressions involving the right–left divide. Perhaps the most striking use of right and left in the New Testament is the scene of the Last Judgment (Matt 25.33–34), where the people of the earth are to be divided in two: The sheep, symbolizing those who are to be saved, are placed on the right hand side, while the goats, condemned to eternal damnation, are set to the left.³¹ The good ones to the right, the bad ones to the left, as with the pebbles sorted by the monk. As shown by Per Rönnegård, Scripture is used and interpreted in a variety of ways throughout the collections of Sayings. Could the literary representation of the enigmatic act of the monk somehow be influenced by this Bible text? Clearly, the eschatological motif of Matthew has been abandoned, and the narrative frame thus differs significantly. The use of imagery in Matthew is superseded by a description of a naturalistic – and quite credible – act of throwing pebbles into two baskets. The division is performed by Christ (“Son of Man”) in Matthew, whereas the saying leaves this to the monk, in what appears as a routine of daily piety based on his self-examination, his personal moral qualities being typified by good and bad thoughts. In conjunction with the analogous use of the right–left divide in these two texts, this in my view suggests some form of elusive borrowing of Biblical imagery from chapter 25 of Matthew (calling this an allusion would, however, be an overstatement). The image of dividing into left and right has been divorced from its eschatological connotations and contextualized in an entirely different genre, that of the sayings. As the majority of the monastic readers of these stories were deeply immersed in the Bible, the Biblical antecedent provided for the monk’s act would hardly elude them, albeit it is obliquely expressed and transformed into an act of daily piety.

³¹ It is noteworthy that two fifths of the Biblical quotations, paraphrases and allusions identified by Rönnegård in the Greek Systematic Collection derive from only two books of the Bible, one of them being the Gospel of Matthew (*Threads and Images*, 132). Admittedly, this lends by itself only very slight support to a Matthean antecedent. The Gospel of Matthew is considered by Rönnegård to be the gospel “most fitting for a Christian ascetic tradition, since it contains some of the sayings of Jesus most congruent with such a movement” (ibid. 132).

The description of the act itself is thus founded on Biblical imagery. Why, then, is this Biblical reference important? I believe the answer to this lies in a point touched upon by Krueger in his description of the literary typology of stories of concealed sanctity in general: The literary representation of deception by way of feigning madness (or performing other acts) suggests the acceptance of role playing, acts which, in whatever form, could ultimately lead the readers to “infer (heretically) that Christ was only playacting in taking the form of a human”.³² There thus exists a fine line between folly and sanctity in literary representations of holy fools, and to transgress this boundary could prove detrimental to the image of Christ, the imitation of whom was envisaged as an ideal throughout the *Apophthegmata Patrum* (and ascetic literature in general). Deception presents a moral problem, and if readers were to be edified by these stories, the distinctions could not be blurred, as this might have obviated readers to perceive the holiness of the characters involved. The connection between the ‘fool’ and the divine must not be severed, at least not entirely. Neither this nor later texts on holy foolery seek to sanctify deviance or role playing *as such*. The author of this text carefully avoids this by distinguishing between the foolishness represented by laughter – easily exposed as deviance – and a solitary act of piety, whose ambiguous imagery is probably quite intentional.

Broadly speaking, secret saints were revealed by someone chancing upon them praying at night: “Under cover of darkness, their sanctity is visible.”³³ This text however, employs a much more refined and carefully crafted technique to bridge the gap between the appearance of folly and the true nature of virtue, by transposing an act of insanity into an act of piety, the pious element being reinforced by the ensuing explanation offered by the monk, while at the same time this explanation serves to distance role playing and folly from sanctity and virtue – it serves to draw the line, so to speak. Sanctity is made visible by way of a complex literary technique.

³² Krueger, *Symeon*, 70–71. Krueger’s discussion of Jesus as a prototype for asceticism is in my view highly relevant to a number of early stories of holy foolery (*Symeon*, chapter seven: “Symeon in Emesa, Jesus in Jerusalem”).

³³ Krueger, *Symeon*, 71.

Who, then, are allowed to perceive this display of true virtue? The perception of holiness in this text is restricted to superior monastics – the abba and the three visiting fathers all represent the spiritual leadership of the monastic movement. This is hardly coincidental. Why is this important? Because, as in many tales of concealed sanctity, the story confirms that knowledge is the prerogative of persons of authority.³⁴ By acknowledging the apparently mad monk's true status as a holy man, the narrator elevates not only the monk's status, but also that of Silvanus, as he possesses the ability to discern between the apparent and the real. The monastic virtue of obedience to superiors, fundamental to the later rules of the East and the West, and a virtue rooted in the early monastic communities of the desert, is evident in the change of mind, *metanoia*, of the monk, and serves to reinforce the emphasis on the preservation of hierarchy evident in the story.

The climax of revelation in this story, however, involves not only the foolish monk. Reading the text as a witness to the early tradition of holy foolery, it is easy to ignore that Silvanus' final insight is not confined to the laughing brother's holiness. On the contrary, his astonishment is equally directed towards the three fathers. This insight was not openly revealed to the readers beforehand (apart from the allusion to the Genesis passage), and Silvanus' concluding remark underscores that their visit has indeed been edifying and that he has benefitted spiritually from their visit. Silvanus' final statement accords well with the genre of the *Apophthegmata Patrum*, whose stories and sayings were ultimately intended "to school those who are desirous of successfully pursuing the heavenly way of life and willing to travel the road to the kingdom of heaven by emulating and imitating them", as stated in the prologue to the Systematic Collection.³⁵

Conclusion

Not much ink has been spilt on this text in previous studies of holy foolery. In many ways, this story reveals as much about Late Anti-

³⁴ As Krueger dryly notes, "this knowledge is power" (*Symeon*, 60). Even the quintessential fool Symeon's *vita* was composed by a person of authority – the bishop Leontius.

³⁵ Wortley's translation (*The Book of the Elders*, 3).

quity's quest for sanctity as it does about the early tradition of holy foolery itself. As Silvanus is forced to admit, holiness can be found where it is least expected. Some concluding remarks: As is the case with a number of sayings, this story is saturated with Biblical material. It contains many literary elements and characteristics typically found in Late Antique tales of concealed sanctity, some of which I have indicated above. Through its insistence on obedience, the saying affirms traditional monastic values. As in other early texts, folly appears as wholly inoffensive, in stark contrast to what was to come later through the richly constructed *vita* of Symeon, where shamelessness and outrageous transgressions abound, traits which are prevalent in the later Byzantine and Russian literary tradition.

My interpretation of the admittedly idiosyncratic act performed by the monk in his cell not as an act of role playing, but rather as an act which permitted the reader to connect the monk with some form of pious behaviour, suggests that the author painstakingly sought to distinguish between apparent madness and true sanctity. The monk is not perceived as holier by Silvanus *because of* his affliction – in this story, at least, folly does not add to sanctity. The paradoxical nature of holy foolery demanded a literary portrayal of fools who committed ambiguous acts – acts that are outwardly “foolish” and realistic, yet at the same time contain sufficient clues for the reader to discern the true nature of the fool. Rather than reading this tale as a blunt description of peculiar figures and odd behaviour, I believe it testifies, through its subtle unveiling of sanctity, that a highly developed understanding of the genuinely paradoxical nature of holy foolery existed as early as the fifth century.

Abstract:

Only a small handful of pre-seventh-century texts shed light on the early tradition of holy foolery, an ascetic practice in which a holy man or woman conceals his or her true identity by feigning madness. This paper explores how the sanctity of an anonymous monk who plays the fool is discovered in one of the least studied texts from this period (APanon N 408 / APsys VIII 32 of the Apophthegmata Patrum). The analysis of this brief narrative text reveals that a nuanced understanding of holy foolery existed at a very early date.

Keywords:

Apophthegmata Patrum, Concealed Sanctity, Secret Saints, Holy Fools

RECENSIONER OCH BOKANMÄLNINGAR

Biskop Sarapion av Thmuis böner. Översättning från grekiskan av David Heith-Stade, inledning av Anders Ekenberg. Skellefteå: Artos & Norma 2013. 65 s. ISBN 978-91-7580-663-1.

Biskop Sarapion av Thmuis böner är ett tunt häfte med böner från den tidiga egyptiska kyrkan som har bevarats till eftervärlden i en enda handskrift från Athos. Den svenska översättningen av den grekiska texten är föredömligt utförd av David Heith-Stade, och Anders Ekenberg har skrivit en utmärkt inledning som placerar textsamlingen i ett teologiskt och liturgiskt sammanhang. Sarapion är känd genom ett fåtal andra texter som han skrev, samt genom brev som en av hans egna förgrundsfigurer, Athanasios av Alexandria, författade till honom under 300-talet. Bönerna bär dock ingen prägel av det som Athanasios argumenterade för, nämligen Andens gudomliga status, och kan därför vara vittnesbörd om en äldre tradition; Sarapion var i så fall utgivare snarare än författare.

Bönerna är knutna framför allt till dopet och den eukaristiska gudstjänsten, men det finns även böner vid ämbetstillsättningar och begravning. Förbön och välsignelse är två motiv som genomsyrar texterna, och som kan markera både närhet och distans till nutida bönepraxis. Efter en inledande åkallan av "allt köotts Gud och all andes Herre" övergår en av förbönerna till att nämna alla dem som ingår i den lokala kyrkan: biskopen, medpresbytererna, diakonerna, subdiakonerna, textläsarna, tolkarna (från grekiska till koptiska), klosterfolket och till sist familjerna. Bönen om välsignelse kan gälla människorna både direkt, genom bön om hälsa för både kropp och själ, och indirekt, som i bönen över vatten och olja: "Skänk din helande kraft åt dessa skapade ting, så att all feber, varje demon och varje sjukdom

fördrivs när man dricker av dessa skapade ting och blir smord med dem." Det finns en befriande direkt relation mellan ord och handling, som bland annat syns i bönerna om handpåläggning över katekumenerna och lekfolket: "Herre, vi sträcker ut våra händer och ber att den gudomliga och levande handen (den ende sonens hand) sträcks ut och välsignar detta folk."

Andreas Westergren

Lund

Christian H. Bull, Liv Ingeborg Lied & John D. Turner (red.). *Mystery and Secrecy in the Nag Hammadi Collection and Other Ancient Literature: Ideas and Practices. Studies for Einar Thomassen at Sixty*. Nag Hammadi and Manichaean Studies 76. Leiden: Brill 2011. xx+540 s. ISBN: 9789004212077.

Denna antologivolym, bestående av 23 artiklar på engelska och franska, är sammanställd för att hedra Bergensprofessorn Einar Thomassen på hans 60-årsdag och uppmärksammar därmed Thomassens många och betydande forskarinsatser. Thomassen disputerade 1982 vid St. Andrews universitet i Skottland på en avhandling om *Den tredelade traktaten* i Jungkodexen och har under många år studerat Nag Hammadi-texterna med särskilt fokus på det valentinianska materialet. Thomassen har publicerat ett stort antal viktiga artiklar i ämnet men har även bidragit i så vitt skilda ämnen som antik orfism och marockansk sufism på 1800-talet. Thomassen är också en uppmärksammad, skicklig och hängiven pedagog och har skrivit mycket bra introduktioner till antikens religiösa värld. Han har också genom sitt engagemang för Nordic Nag Hammadi and Gnosticism Network, som utvecklats till det största internationella forumet för Nag Hammadi-forskning, bidragit till en bra och inspirerande miljö för unga forskare, många av vilka har bidragit med artiklar i denna volym. År 2006 utkom Thomassens *magnum opus* som ingen som studerar antik gnosticism kan undgå att läsa: *The Spiritual Seed: The Church of the "Valentinians"*. I detta verk systematiseras valentiniansk teologi utifrån alla tillgängliga källskrifter, patristiska såväl som från Nag Hammadi.

Redaktörerna, som också bidrar med varsin artikel i volymen, är Christian Bull, Liv Ingeborg Lied och John Turner. Christian Bull dis-

puterade i somras på en avhandling om hermetism och hade Thomassen som handledare; Liv Ingeborg Lied är före detta elev till Thomassen och numera professor i religionsvetenskap i Oslo; John Turner har arbetat nära Thomassen under många år och blev nyligen också förärad en festskrift för sina insatser inom Nag Hammadi-forskningen (speciellt det setianska materialet).

Innehållet i *Mystery and Secrecy* speglar Thomassens breda intressen och knyts ihop, som titeln indikerar, av ett fokus på det esoteriska och hemliga men även användningen och förståelsen av begrepp som *mysterion* under antiken. Det är uppenbart att detta tema har inspirerat Thomassen, som bland annat skrivit om användningen av termen *mysterion* i *Filipposevangeliet*.

Boken är uppdelad i tre delar med nio artiklar i varje, och tyvärr tillåter inte utrymmet här att diskutera varje artikel ingående. Del I behandlar Nag Hammadi-texter och gnostiskt material. Här finner vi bland annat en artikel av Harvardprofessorn Karen King som i sitt bidrag "Mystery and Secrecy in *The Secret Revelation of John*" kartlägger temat "Mystery and Secrecy" och användningen av termen *mysterion* i *Johannesapokryfen*. Det apokryfiska språkbruket används bland annat för att betona den sanne gudens apofatiska natur och "gnostikernas" särställning gentemot avfallingar, men även enligt King för att betona människornas bristande kunskap, särskilt om de demoniska makterna som befolkar kosmos. King framhåller dock att det apokryfiska språkbruket i *Johannesapokryfen* inte nödvändigtvis reflekterar en social miljö där en differentiering gentemot utomstående var intensifierad. "Gnostiska" grupper (King använder termen med citationstecken) skiljde sig inte från övriga kristna grupper i detta avseende, menar hon. King har tidigare profilerat sig starkt genom att avråda från att använda termen gnosticism och i denna artikel befäster hon sitt ställningstagande. Termen förekommer knappast längre i detaljstudier men frågan är dock om inte termen fortfarande är gångbar i bredare komparativa undersökningar?

Kings slutsats om *Johannesapokryfens* icke-esoteriska och inkluderande karaktär delas i viss mån av Antti Marjanen i hans artikel "Sethian Books of the Nag Hammadi Library as Secret Books", som följer på Kings artikel. Marjanen undersöker språkbruket och strukturen i *Johannesapokryfen*, men även i andra setianska texter, t. ex. *Egyptierevangeliet* och *Adamsapokalypsen*, och kommer där fram till att i flera fall riktar sig budskapet inte till judar eller kristna i allmänhet,

som i *Johannesapokryfen*, utan uteslutande till initierade grupper identifierade som Sets säd. Dessa texter är sinnebilderna av exklusivitet.

I den femte artikeln i del I, "Joseph le charpentier planta un jardin ..." (EvPhil 73,8–9): *Sens apparent et sens caché dans l'Évangile selon Philippe*", skriver Louis Painchaud om en spännande passage i *Filipposevangeliet* (73:8–9) där Josef, Jesu far, porträtteras som snickaren som odlar träden som han sedan använder för att bygga korset av, det kors som hans son sedan korsfästs på. Thomassen har tidigare tolkat Josef som en metafor för demiurgen, ett förslag som ifrågasatts som onödigt gnostiserande i flera djupstudier av *Filipposevangeliet* (bland annat av Hugo Lundhaug i dennes avhandling från 2007 och Minna Heinola i hennes avhandling från 2010). Painchaud öppnar dock återigen för denna något mer kreativa läsning genom att argumentera för att *Filipposevangeliets* svårtydda uppbyggnad tyder på att innehållet krävde en initierad hermeneutiker för att bli meningsfull. Painchaud läser texten som en representation av samma anda som speglas i *logion* 2 i *Tomasevangeliet*, där det står att den som lyckas tyda budskapet i texten kommer vinna evigt liv.

Artiklarna i bokens andra del behandlar annat kristet material, texter såväl som arkeologiskt material. Ismo Dunderberg undersöker mysterietemat och mysteriespråket i Johannesevangeliet medan Birger A. Pearson behandlar Paulus. Hugo Lundhaug bidrar med en artikel om hur Shenute legitimerade sin 80 år långa ledning av det Vita klostret. Kampen mot bruket av apokryfiskt material och meningsmotståndare var central för att fastställa Shenutes eget tolkningsföreträde av "Guds mysterier", menar Lundhaug. David Brakke bidrar med en artikel om hur man ska tolka Evagrius av Pontos återhållsamhet ifråga om sina teologiska ståndpunkter i brev adresserade till vänner och bekanta, som t.ex. i *Brevet till Melania* (som kanske inte alls är ett brev till Melania enligt Brakke). Tidigare har forskare förklarat Evagrius återhållsamhet i termer av esoterism, eller viljan att dölja heretiska inslag (läs origenism), men Brakke menar att det snarare var av pedagogiska skäl som vissa teologiska detaljer och utsvävningar tillbakahölls. Evagrius försökte inte hemlighålla sin origenism, menar Brakke; inslag av *apokatastasis*-läran är tydliga i *Brevet till Melania* (206). Detta påminner mycket om hur valentinianen Ptolemaios *Brev till Flora* (som återfinns i Epifanios *Panarion*, 33) har tolkats. Avsaknaden av protologi i Ptolemaios beskrivning av sin teologi har fått vissa forskare att ifrågasätta om det är valentinianen

Ptolemaios som skriver till Flora över huvud taget. Emellertid kan långa utläggningar om eonernas olika relationer och funktioner i protologin snarare ha fungerat avskräckande och hämmande och det är därför förståeligt, i linje med hur Brakke argumenterar i fråga om Evagrius återhållsamhet, varför Ptolemaios inte diskuterar dessa aspekter av sin kristna tro till skillnad från heresiologer som Irenaeus som nästan uteslutande upptas av dem.

Sist i del II får vi ta del av en mycket intressant artikel av Tuomas Rasimus om *ichthys*-symbolen i tidig kristendom. Rasimus menar att den mycket populära fisksymbolen växte fram då kristna anammade det åttaeckrade hjulet som monogram för vissa *nomina sacra*, som t.ex. IXΘ (Jesus, Kristus, Gud). Med hjälp av hjulet kunde fler ord bildas som också finns belagda (som t.ex. IXΘΥΣΣ) och hjulet var även en vanlig symbol för bröd (förutom att det innehöll monogrammet "fisk"), vilket skulle passa bra med myten om fisk och bröd i NT.

Del III ägnas åt icke-kristet material, bland annat disukterar Jan Bremmer, utifrån ett historie- och källkritisk perspektiv, vad vi vet om hur de eleusinska mysterierna firades. Bremmer försöker tona ner idén om att mysteriekulten (särskilt hemlig eller exklusiv var den för övrigt inte) var upptagen med livet efter döden eller det eviga livet. Kulten var snarare en sedvanlig fruktbarhetsrit och festival. Jonas Bjørnebye och Marvin Meyer bidrar med varsin artikel om Mithraskulten, Bjørnebye om det avancerade initiationssystemet och Meyer om de omdiskuterade raderna 475–834 i den stora magiska papyrusen i Paris, även kallad "mitrasliturgin". Meyer utgår ifrån att detta verkligen är en genuin återgivning av mitrasliturgin och bryter ner och analyserar delar av de mycket svårgenomträngliga passagerna. Del III innehåller även bidrag från Christian Bull om hur begreppet *mysterion* förstås och används i hermetisk tradition samt en artikel av Jørgen Podemann Sørensen om speciella sorters hymner i hermetiskt material, bland annat den hemliga hymnen i texten *Om den åttonde och nionde*, som hermetikern rekommenderas att "sjunga i tystnad".

Avslutningsvis bör redaktörerna berömmas för en väl sammanställd festskrift som lyckas täcka in Thomassens breda intresseområden, och som på tillbörligt sätt hedrar en högst förtjänt mottagare.

Paul Linjamaa
Lund

Chrysostomosliturgin: Den gudomliga liturgin av vår fader bland de heliga, Johannes Chrysostomos. En nyöversättning. Stiftelsen för Finlands ortodoxa kulturcentrum/Anastasis Media 2012. 82 s. ISBN: 978-952-99462-5-9 / 978-91-978719-3-8.

I 2008 begynte metropolitt Ambrosius av Helsingfors å legge planer for en svensk nyoversettelse av den ortodokse kirkes vanligste nattverdsgudstjeneste, den såkalte Chrysostomosliturgien. Finland har som kjent en ortodoks statskirke, hvilket gjør den både mer ressurssterk og enhetlig enn de ortodokse i Sverige. I 2010 startet arbeidet, og ikke mer enn to år senere ble det ferdige resultatet presentert med biskopsliturg i Helsingfors' ortodokse domkirke (Uspenskijkatedralen) den 27. mai 2012.

Som man ser av redaksjonens sammensetning (Sergius Colliander, Michael Hjälm, Paul Nordgren og Mikael Sundkvist) var dette aldri ment å være et rent finsk foretagende. Svenske Anders Piltz og David Heith-Stade leverte dessuten de "råoversettelser" (dette er redaksjonens eget ord) fra gresk som redaksjonen senere har bearbeidet. En rekke andre personer har også bidratt til det ferdige resultatet. Ambisjonen har vært å skape et gudstjenestespråk som er moderne; f.eks. har man så mye som mulig anvendt Bibel 2000 for å gjengi Bibelsitater. I det store og hele gjør den finsk-ortodokse kirke en hederlig innsats for nordisk religiøs kultur med denne utgivelsen, og patristisk interesserte får tilgang til en pålitelig moderne oversettelse av en bysantinsk tekst som er oversatt direkte fra gresk og ikke via kirkeslavisk.

Liturgien finnes riktignok oversatt til svensk allerede – de mest brukte er Tito Collianders og Christoffer Klassons. Begge disse er imidlertid slavisk-påvirkede énmannsprosjekter, og oversettelsene er holdt i et arkaiserende språk. Den nye oversettelsen er på den annen side hva man kan kalle et komitéarbeide. Heri ligger både styrken og svakheten. Jeg skal ikke kommentere selve oversettelsesvalgene i og for seg; alle greskkyndige lesere kan naturligvis finne enkeltfraser som man synes er problematisk eller unøyaktig oversatt, men dette gjelder for oversatte verker i største almenhet. Hovedproblemet med denne oversettelsen er at man liksom aner at formuleringene er blitt til som kompromisser. Språklig eleganse og finesse har i for stor grad fått vike for en firkantet stil. For eksempel utbasunerer diakonen i forbindelse med trisagion: "Välsigna, fader, stunden för hymnen Trefalt helig." De

liturgiske tekstene er primært poetiske tekster, og den bysantinske tradisjonen har bestandig vektlagt språklig skjønnheten; derfor er det synd at det poetiske ikke kommer mer til sin rett i oversettelsen. Kanskje er den knappe tidsplanen en del av forklaringen.

Ett annet problem er at boken ikke føles helt som en bok: Den er vanskelig å finne på nettet og i bokhandlere, og formatet er ikke direkte tiltalende. Ifølge forordet planlegges oversettelser av flere gudstjenestetekster, som så skal inngå i et større bind. En slik utgivelse ville så avgjort berike ortodokst liturgisk liv og utgjøre et kjærkomment tilskudd for patristisk interesserte i Norden. Redaksjonen antyder imidlertid at arbeidet med Chrysostomos-liturgien også vil fortsette fram til den samlede utgaven. Bibel 2000 fikk stilistisk hjelp av blant andre Tomas Tranströmer. I det videre arbeidet med ortodokse liturgier kunne jeg ønske meg flere poeter.

Thomas Arentzen
Lund

Efraim Syriern. *Hymnerna om tron*. Översatta från syriskan och med inledning av Sten Hidal. Artos & Norma 2014. 336 s. ISBN 978-91-7580-682-2.

Efraim Syriern, "den heliga Andens harpa", är den mest hyllade av den tidiga syriska kyrkans poeter och lärare. Han föddes i början av 300-talet och dog år 373. Större delen av sitt liv tillbringade han i staden Nisibis (våra dagars Nusaybin på gränsen mellan sydöstra Turkiet och nordöstra Syrien) där han verkade som diakon och kateket i den lokala kyrkan. Eftersom biografierna om honom är sent tillkomna och fulla av legendariskt material, framträder han huvudsakligen genom sina skrifter som är författade på syriska. Även om Efraim skrev bibelkommentarer på prosa, är den klart större delen av hans alster formulerade på poesi. Detta gör honom till ett unicum i fornkyrkan. Efraims poesi bygger på ett antal versmått som karakteriseras av en växling mellan betonade och obetonade stavelser. Hans poetiska författarskap består dels av predikningar på vers (*memre*), dels av strofiska hymner (*madrashé*) avsedda att sjungas inom liturgins ram. Dessa hymner är över 400 till antalet och fördelar sig på ett dussintal cykler över olika temata. De är över lag av polemisk karaktär

och kännetecknas av återkommande utfall mot oliktankande av olika slag i poetens omgivning: markioniter, arianer och anhängare till den syriska läraren Bardaisan. Även antijudiska utsagor förekommer. Även om alla hymner inte nödvändigtvis är äkta i den meningen att Efraim själv har skrivit dem, representerar de en miljö som verkar i hans anda och tradition. Äkthetsfrågan när det gäller äldre litteratur har i nyare forskning fått en vidare mening än i tidigare forskning. En levande litteratur används, förvaltas och förändras med tiden.

Nu har vi fått en svensk tolkning av den cykel hymner som går under den latinska titeln *De fide*, på svenska *Hymnerna om tron*. Sten Hidal har ända sedan tidigt 1970-tal arbetat med den äldsta syrisktalande kyrkans historia och litteratur. Han är väl förtrogen med Efraim efter att 1974 ha försvarat en doktorsavhandling om Efraims bibelkommentarer till Genesis och Exodus och därefter ha översatt bland annat *Hymnerna om paradiset* (1985), som för övrigt är den enda av Efraims hymnsamlingar som är befriad från polemik. Hidal sticker inte under stol med att det varit omöjligt att i översättningen bevara de yttre poetiska formelementen. Detta hindrar inte att översättningen ofta ändå har ett poetiskt skimmer. Texten flyter väl och bildspråket som hos Efraim är så rikt framträder tydligt, likaså de teologiska ståndpunkterna. Till varje hymn finns en mycket kort kommentar. Den som vill ha fylligare information och referenser för de talrika bibelallusionerna hänvisas till Efraimforskningens nestor Edmund Becks utgåva och översättning i CSCO och hans monografi över *Hymnerna om tron*. Sten Hidal har med denna nya översättning skänkt oss ännu en viktig text på svenska från den syriska litteraturens skattkammare.

Bo Holmberg
Lund

Garth Fowden. *Before and After Muhammad: The First Millennium Refocused*. Princeton and Oxford: Princeton University Press 2014. 230 s. ISBN 978-0-691-15853-2.

I sin nya bok vill Garth Fowden, verksam som forskare och professor vid universitetet i Cambridge, förlänga senantiken i båda ändarna till att omfatta hela det första årtusendet. Denna kronologiska utvidgning

av senantiken kompletterar han med en geografisk förskjutning österut, så att Västasiens roll för vår förståelse av perioden blir belyst. Ett viktigt syfte med denna såväl temporala som spatials expansion är att inkludera islam som en av rötterna till vår nutida europeiska erfarenhet.

I sin forskningshistoriska översikt i bokens två första kapitel giver Fowden en rad exempel på hur olika forskare under de senaste dryga 200 åren har periodiserat århundradena efter vår tideräkningens början och hur de gestaltat förhållandet mellan väst och öst. Anmärkningsvärt är att redan Edward Gibbon på 1700-talet i slutet av sitt verk om Roms nedgång och fall, trots sin uppenbara eurocentrism, hade vida perspektiv och framställde både Muhammed och Koranen utan alltför negativa omdömen. Även om Jakob Burckhardt sannolikt var den förste som år 1853 använde ordet "senantiken" (*Spätantike*) och då i en pejorativ mening, är det framför allt hos konsthistoriker under årtiondena kring sekelskiftet 1900 som Fowden ser positiva öppningar mot öst och islam. Särskilt i Wien pågick kring detta sekelskifte en synnerligen livlig verksamhet inom såväl naturvetenskap som humaniora, konst och arkitektur. De olika verksamhetsfälten befruktade varandra och skapade en vidsynthet och tolerans. Så inspirerade den framväxande neurovetenskapen inte bara Freuds psykoanalys utan också Gustav Klimts (d. 1918) konstnärskap och Alois Riegls (d. 1905) konsthistoriska forskning. Inte minst blev insikten om betraktarens kreativa roll i den estetiska upplevelsen synliggjord och uppmärksam. Fowden lyfter särskilt fram Riegls *Stilfragen: Grundlegungen zu einer Geschichte der Ornamentik* (1893) som en ofta förbisedd milstolpe på vägen mot en ny förståelse av kontakter och samband mellan kulturer och epoker. I Riegls fall gällde det att visa hur växtornamentiken hänger samman från främreorientalisk forntid fram till 1400-talets Kairo. För honom innebar inte senantiken något förfall utan ett skede i en utveckling som sträckte sig långt in i islamisk tid.

Medan en del eurocentriska forskare velat se invasionen av Rom år 410 (eller avsättningen av den siste västromerske kejsaren år 476 eller stängningen av Platons akademi i Aten år 529) som ett avgörande brott i historien, lade Henri Pirenne (d. 1935) skulden för antikens slut på de arabiska erövringarna under 600-talet. Den historiker som under senare årtionden sannolikt betytt mest för att bryta med denna eurocentrism är Peter Brown. Han började redan på 1960-talet använda begreppet "senantiken" (*Late Antiquity*) och har alltsedan sin

bok *World of Late Antiquity* (1971) förespråkat en utvidgad syn på senantiken som sträcker sig från ca 200 till ca 800 e.v.t. och alltså inbegriper inte bara Byzans utan också islams tidiga skede. Det är denna mer omfattande definition av senantiken som blivit förhärskande under senare år och som tillämpas i referensverket *Late Antiquity: A Guide to the Postclassical World* (red. Bowersock, Brown, Grabar) från 1999. Men Fowden vill alltså gå längre och låta senantiken omfatta hela det första årtusendet.

Från och med det tredje kapitlet i boken vill Fowden framföra sina argument för sin nya periodisering. Där andra talar om förfall och en slutgräns för antiken vill han hellre tala om kontinuiteter och gradvisa omvandlingar. Han menar att det under det första årtusendet uppstår en rad traditioner som enligt ett likartat schema utvecklas till ett moget stadium. Han räknar upp och behandlar sju sådana traditioner: 1) Grekisk filosofi i de alexandrinska skolorna; 2) Kristendom; 3) Rabbinsk judendom; 4) Manikeism; 5) Islam; 6) Romersk rätt enligt *Codex Justinianus*; 7) Zoroastrism eller mazdaism. I fokus står rabbinsk judendom, kristendom och islam. Det likartade schema som dessa traditioner (särskilt de som står i fokus) skall ha genomgått är i tur och ordning det profetiska, det skriftliga och det exegetiska. Dessa stadier kan skifta i längd, men man behöver ta hänsyn till alla tre för att förstå en traditions uppkomst och väg till mognad. Det är på denna punkt som Fowden menar att Peter Browns långa senantik inte är tillräckligt lång. Den inbegriper varken kristendomens eller den rabbinska judendomens tidiga skeden och inte heller islams långa väg till mognad. Med det biologiska begreppet "mognad" (*maturation*) tillämpat på kulturella traditioner avser Fowden ett stadium då en tradition har utvecklat så pass mycket institutioner och läromässiga ställningstaganden att den tycks motsvara det vi i dag ser som karakteristiska uttryck för traditionen i fråga, hur självmotsägande dessa intryck än må vara. Islams väg till mognad i denna mening sträcker sig över flera århundraden. Fowden ser avståndet mellan det profetiska stadiet (Muhammed) och det skriftliga (Koranen) som kort i islams fall, medan det exegetiska stadiet är utdraget. Men redan Koranen är ett starkt argument för en kontinuitet med tidigare traditioner, särskilt kristendom och rabbinsk judendom. Som många andra forskare (t.ex. Christoph Luxenberg, Angelika Neuwirth och Holger Zellentin) har visat, går det inte att förstå Koranen annat än som en dialog med dessa tidiga traditioner. Den fortsatta utvecklingen visar på starka band med

tidigare skeden både materiellt och intellektuellt. Arkitekturen under umayyaderna (661–750) med säte i Damaskus tydliggör kontinuiteten med framför allt östromersk byggnadsstil och ornamentik. Den abbasidiska revolutionen (749–750) innebar starten på ett islamiskt imperium med Bagdad som centrum och betydelsefulla kopplingar till Iran inom arkitektur, litteratur och ideologi (det senare har inte minst lyfts fram av Dimitri Gutas). Den exegetiska litteraturen är synnerligen rik under islams fyra första århundraden. Det gäller att tolka profetens egna ord och handlingar liksom den gudomliga uppenbarelsen i Koranen. Allt detta sker i nära dialog med kristna och judar i området och i konkurrensen mellan olika uttolkare av vad det innebär att vara muslim. Till detta kommer den aristoteliska filosofin som via syriska översättningar av Sergius av Reshaina (d. 536) och hans efterföljare påverkade de lärde i Bagdad under framför allt 800- och 900-talen. Även om islam nådde en provisorisk mognad i Fowdens mening redan före år 1000, tillstår han att den verkliga syntesen först genomfördes av al-Ghazali (d. 1111) som också införlivade den sufiska eller mystiska erfarenheten i helhetsbilden.

Av de tre stadierna i en traditions utveckling betonar av naturliga skäl Fowden den exegetiska fasen då olika vägar prövas, debatter förs, urkunderna tolkas och undervisning etableras. I två hela kapitel behandlar han den grekiska filosofins ("aristotelismens") betydelsefulla roll för den exegetiska utvecklingen inom alla de tre religioner som står i fokus (kapitel 5) och förhållandet mellan lag och religion i ett exegetiskt perspektiv (kapitel 6). Trots mångfalden av infallsvinklar är det starkaste intrycket från Fowdens bok att han på ett så självklart sätt inkluderar islam åtminstone fram till år 1000 i den senantika diskursen. De av oss som har sysslat en smula med både patristik och islamologi har länge känt ett gap mellan dessa discipliner. Det finns hopp om att detta svalg håller på att överbryggas.

Fowden är ingen fundamentalist när det gäller den nya periodiseringen. Han är väl medveten om att alla periodiseringar är efterhandskonstruktioner och att olika periodiseringar kan användas parallellt för olika syften. I Fowdens fall är syftet att få oss som lever i Europa i dag att inkludera islam bland våra religiösa och kulturella rötter och därmed också befrämja integrationen av muslimer i vår del av världen. Detta pedagogiska syfte förklarar en del förenklingar och generaliseringar i framställningen. Utifrån en historisk-kritisk synvinkel kan man kanske tycka att Fowden är en aning godtrogen när

det gäller islams uppkomst. Han tycks ta den i efterhand konstruerade ursprungsmynen för historiskt sann. Fastän han i förbigående hänvisar till Maurice Halbwachs och Jan Assmanns studier i kollektivt och kulturellt minne, saknar man den klara distinktion som till exempel Assmann gör mellan historia och kulturellt minne. Men Fowden har, som sagt, ett angeläget pedagogiskt syfte. Islam är en del av vårt kulturella arv. Men det finns också en kritisk knorr av annat slag i Fowdens budskap. Ett kontextualiserat studium av till exempel islams tidiga århundraden har potentialen att öppna dörrar till den egna traditionen som dagens anhängare själva kanske har glömt eller missförstått. Garth Fowden erbjuder med sin bok ett fruktbart sätt att i vår tid tala om Europas religiösa och kulturella rötter, ett sätt som vidgar perspektiven och förhoppningsvis leder till större tolerans och öppenhet.

Bo Holmberg
Lund

Tomas Hägg. *The Art of Biography in Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press 2012. ISBN 978-1-107-01669-9.

Enligt en särskild bestämning av genre finns det bara en enda biografi bevarad från Antiken, nämligen Plutarchos *Parallella liv*. Det är tur att en så snäv definition inte styrde Tomas Häggs läsning av biografins konst i Antiken, för då hade vi inte fått den rika volym som också blev Häggs sista. Över huvud taget ska vi vara glada för att boken kunde slutföras och publiceras ett år efter hans död, tack vare Stephen Harrisons slutredigering. Häggs bok tar sin utgångspunkt i en medvetet bred definition av biografi: "Biography is more subject matter than form, and the 'genre' easily slips out of the scholarly grip (3)". Just därför att den inte går att fånga, menar Hägg, har forskare inte tagit biografien på tillräckligt stort allvar.

I sju kapitel följer Hägg en kronologi som tar sin början i 400-talet f.Kr. och slutar ca 300 e.Kr. Genomgående är det bevarade skrifter som diskuteras, och Hägg inlåter sig inte i diskussioner om vad de förlorade verken kan ha innehållit. För honom är det viktigare att iaktta hur vi verkligen kan karakterisera de bevarade källorna än att försöka täcka historiska luckor med vågade hypoteser om eventuella ut-

vecklingslinjer. Med skildringar av några av historiens mest kända personligheter, Sokrates, Alexander och Jesus, är det ändå ett omöjligt projekt som Hägg har tagit sig an, och han koncentrerar sig därför på att läsa alla texter *som* biografier, även när de också kan tolkas på flera andra sätt. I ett prolegomena räknas kortfattat upp vad som är viktigt för Häggs egen infallsvinkel. Flera av dessa punkter, frågor om genre, historicitet och författarnas urvalsprinciper, kommer att tas upp i de olika kapitlen, vilket skapar en nödvändig konsekvens i ett arbete som annars vill undvika enkla slutsatser och peka på mångfalden och formbarheten i genren. Exempelvis anges hur många sidor varje verk utgör. Trots problemet att jämföra "printed pages in the original text" är greppet kongenialt, och hjälper läsaren att se de prioriteringar olika antika författare har gjort när de mer eller mindre utförligt har valt att berätta om en viss person eller en viss tid i hennes liv.

Bokens sju kapitel kan sägas utgöra en mängd närläsningar av olika biografiska texter. Även om narratologiska och klassiska retoriska termer förekommer har Hägg valt att låta språkbruket vara allmänt, för att bjuda in en bred läsarskara från olika discipliner. Titeln *Art* innebär inte att det är en särskilt "estetisk" läsning, utan kategorier som verkens struktur, manuskript, källor och *Nachleben* spelar en avgörande roll. Den som för pennan vänder sig emot stora historiserande slutsatser, men är ändå präglad av denna forskning.

Redan i det första kapitlet, "In the beginning was Xenophon: Memoir, encomium, romance", ställs frågan vad som skiljer en biografi från exempelvis gravinskriftionen, furstespeglarna eller lovtalet (här speglar undertiteln inte kapitlet i sin helhet). Platon, Isokrates och Xenofon diskuteras och deras beskrivningar av filosofer och härskare (ex Kyros). Snarare än att se en enskild författare som biografins skapare är det gestalten Sokrates som är ursprungsfiguren. Platons *Apologi* är bara en av många skildringar som visar samma sak:

This consistent concentration of the living individual, with all its human traits, as opposed to any feats or monuments subsisting separately from it, may be regarded as the real start for biography, life-writing, after the hundred years of hesitant prehistory. The individual is in focus and the Life is the mode to convey its essence in an articulated form. (20)

Vad som börjar med Platon och hans samtida fortsätter att formas in i

hellenistisk tid, vilken är tidsperioden för det andra kapitlet. Trots att litterära konventioner har skapats, menar Hägg återigen att det är föremålet för biografien och inte bestämda genreförväntningar som är vägledande (68).

Därefter följer två kapitel som inte är självklara led i den traditionella utvecklingen från grekiska till romerska författare, trots att även dessa texter går att placera på samma tidslinje. Det är populära historier, som berättelsen om Alexander. Enligt Hägg var denna "the most widespread work of Greek literature next to the New testament; yet under the cover hide works of quite different contents and ethos (118)". När hjälteberättelserna om Alexander, Aisopos och Homeros introduceras förs därför en diskussion om vad en "öppen biografi" är. Dessa texter har inte en tydlig författare, utan har istället förvandlats genom århundradena, så att karaktärerna kan ändra gestalt flera gånger i samma verk. Ändå ser Hägg vissa gemensamma drag, som huvudpersonernas slagfärdighet och föga hjältelika död.

Steget är på så sätt inte långt till nästa kapitel, som behandlar den kristna traditionens tidiga centralberättelser. Hägg tecknar en utveckling där biografierna fylls ut efter hand, när tänkespråk blir evangelier, som i sin tur kompletteras av "apokryfa" berättelser, som Jakobs protoevangelium. Men är evangelierna alls biografier? I en allmän diskussion om vad en biografi är, lyder Häggs slutsats att det förstås beror på hur man definierar en "biografi", men att evangelierna inte avviker från någon norm mer än de flesta andra antika biografiska verk som är bevarade (155). När han sedan läser evangelierna som biografier förvånas han över hur lite som är gjort på Jesus som en biografisk karaktär i olika skepnader. Exempelvis kommenterar Hägg beskrivningen av en ung, "elak" Jesus i Tomas barndomsevangelium som typisk för en hjältes barndom; man ska därför vara försiktig innan beteckningar som "gnostisk" appliceras för att förklara en sådan skildring. Detta är bara en av de många iakttagelser som Hägg gör längs resans gång, och som visar hur ofrånkomlig den litterära analysen är även för teologiska och historiska antaganden.

Den historiska relevansen av Häggs angreppssätt blir också tydlig när den romerska biografien tematiseras i det femte kapitlet. Vilka källor hade de romerska författarna när de beskrev historien? Den litterära analysen är nödvändig i bedömningen. Om Tacitus beskrivning av sin svärfars ungdom menar Hägg exempelvis att det inte är nödvändigt att tänka sig en specifik källa: "there is, in fact, nothing in

the whole description that exceeds what Tacitus the rhetorician could have produced with a free hand" (206). Genom den panegyriska grundtonen låter Tacitus det liv realiseras som aldrig var möjligt för svärfadern under de historiska förhållanden han levde (214). Suetonius är en annan författare som historiker har avfärdat p.g.a. bristande källkritik, men Hägg visar att Suetonius lyckas med det han vill litterärt: att skapa *enargeia*, eller uttrycks kraft, livfullhet. Dessutom kommer just Suetonius kejsarideal att få en verkningshistoria långt bortanför hans närmaste samtid, bl.a. som modell för Karl den store.

Denna påverkan skiljer Suetonius från den mest omtalade "biografen", Plutarchos, som är föremålet för det sjätte kapitlet. Det är intressant att jämföra rehabiliteringen av författarna i det föregående kapitlet med dekonstruktionen av den idealiserade Plutarchos. Till skillnad från Suetonius verkar inte Plutarchos ha varit hyllad i sin samtid, utan det är i själva verket först efter renässansen som han blir en portalfigur. Han var inte heller den tillförlitlige historiker eller litteraturteoretiker som forskningen ibland har velat göra honom till. Det är inte rimligt att förvänta sig att man med ett så ohanterligt material som papyrusrullar skulle kunna göra en riktig utredning av vilken källa som är mest tillförlitlig, konkluderar Hägg. Några sidor senare går han genom ett ofta citerat ställe från de *Parallella livet*, där Plutarchos verkar göra en tydlig distinktion mellan historia och biografi. Övertygande visar Hägg att denna boskillnad inte är en allmän regel, utan bara gäller i just det sammanhang det är skrivet i, nämligen dubbelbiografen om Alexander och Caesar. När källorna är så många som de är för kända kejsare, markerar Plutarchos, kan det inte bli en historisk redogörelse av alla stora händelser, utan han måste fokusera på individen. Plutarchos charm, menar Hägg, är hans oförutsägbarhet. Men han går inte att kopiera, som Suetonius, och har därför inte heller samma inflytande.

Det är en av bokens många styrkor att tiden efter Plutarchos röner fortsatt intresse. I själva verket är bokens längsta kapitel, det sjunde, en genomgång av heliga män och filosofer som Diogenes Laertios, Filostratos, Porfyrios och Iamblichos (m. fl.) beskriver dem. Den kristna biografen får förhållandevis lite utrymme (i en epilög) och Hägg försöker att ge skäl för det som inte har med den gamla nedgångstenen att göra. Det är förstås synd att Hägg drar streck redan år 300, men det är viktigt att se att han gör det på en positiv ton. Just under denna transformationstid är kreativiteten stor, skriver han, och

helgonvitan skulle få en långt större verkan i sin samtid än den antika biografien någonsin hade.

Boken avslutas inte bara med en utförlig bibliografi, utan också ett längre avsnitt där lämpliga utgåvor och översättningar presenteras i berättande text. Om varje verk är en slags *automimesis* av sin författare, vilket Hägg argumenterar, så gäller det också *Art of Biography*. Det är på många sätt ett mästerverk, d.v.s. ett verk skrivet av en mästare i konsten att läsa historiska källor. Hägg skriver en underfundig, varierad prosa, där han själv står i bakgrunden (ibland så att det är svårt att avgöra vad som är hans alldeles egna iakttagelser). Intresset för de många texterna, och inte minst den biografiska populärkulturen, överskuggar. Det enda man hade kunnat önskat sig ytterligare hade varit en längre inledning och avslutning, där konklusionerna hade fått samma utrymme som textanalyserna.

Andreas Westergren
Lund

Justinus Martyren. *Justins Dialog med jøden Tryfon*. Dansk översättning och inledning av Jørgen Ledet Christiansen, Niels Hyldahl och Mogens Müller. Antikken og Kristendommen 10. Fredriksberg: Anis 2012. 236 s. ISBN: 978 87 7457 630 3.

Justinus Martyren. *Apologi för de kristna, Andra apologin & Justinus martyrium*. Svensk översättning och inledning av Sven-Olav Back. Skellefteå: Artos & Norma 2014. 164 s. ISBN: 978 91 7580 714-0.

Det vi vet om Justinus Martyrens liv baseras på hans egna skrifter, berättelsen om hans martyrium, samt några avsnitt ur Eusebios *Kyrkohistoria* och hos Epifanios av Salamis. Justinus föddes förmodligen runt cirka år 100 i Flavius Neapolis, nuvarande Nablus på Västbanken. Han var välutbildad och skolad i antik filosofi, och hade med tiden en egen kristen filosofskola i Rom, dit han flyttade kanske i mitten på 130-talet. Han dog som martyr 167 e.Kr.

Justinus brukar räknas in bland de tidigkristna apologeterna, men hans apologier för den kristna tron är också viktiga av flera andra skäl. I hans första *Apologi* återfinns en av de tidigaste beskrivningarna av den tidigkristna gudstjänsten (1 *Apol.* 65 och 67). Justinus är även en av

de första författarna som diskuterar den kristna traditionen i relation till begreppet heresi (se t.ex. Alain Le Boulluec 1985). Han är även en av de första som på ett mer påtagligt sätt använder sig av antik filosofi för att förklara och framföra den kristna tron. För Justinus är kristendomen den enda säkra och fruktbara "filosofin" (*philosophia*) (*Dial.* 8.1). En av hans texter, *Dialogen med Tryfon*, är även skriven som en Platonsk dialog. Inte minst Justinus resonemang kring Kristus som Guds *logos*, och hans tanke om en gudomlig närvaro (*logos spermatikos*) i historien redan före Kristus (2 *Apol.* 13: "Alla dessa författare [antika filosofer och diktare] kunde på ett dunkelt sätt se verkligheten i kraft av det utsäde från Logos som fanns inplanterat i dem") har haft stor betydelse. Hans texter präglas i viss mån av filosofisk terminologi, men ändå framför allt av de bibliska texterna; Justinus refererar till såväl evangelierna, brev av Paulus som Uppenbarelseboken.

Vid sidan av några fragment finns endast tre av Justinus texter bevarade: *Dialogen med Tryfon* och hans *Apologi för de kristna* i två delar. Dessa tre texter tillsammans med *Justinus martyrium* har nu utkommit i nya översättningar på nordiska språk (apologierna finns även sedan 1996 på danska på Aarhus universitets forlag).

Den första av texterna, *Dialogen med Tryfon*, finns nu (2012) i en dansk översättning av Jørgen Ledet Christiansen, Niels Hyldahl och Mogens Müller. Översättningen av dialogen baseras i huvudsak på Edgar J. Goodspeeds utgåva (1914) som dock har korrigerats utifrån Miroslav Marcovichs (1997) samt Philippe Bobichons (2003) editioner. Boken innehåller förutom själva översättningen även en fyllig inledning, en översikt över innehållet kapitel för kapitel, en bibliografi samt ett bibelindex.

De andra tre texterna, *Justinus Apologi för de kristna* i två delar, och *Justinus martyrium* har i år kommit ut i svensk översättning av Sven-Olav Back. Översättningen av apologierna utgår i stort från Miroslav Marcovich's utgåva från 1994, men har korrigerats på några punkter med utgångspunkt från Denis Minns och Paul Parvis utgåva från 2009. Grekiskan för dessa ställen finns med som ett appendix i volymen. Översättningen av *Justinus martyrium* baseras på Herbert Musurillos grekiska text utgiven i *The Acts of the Christian Martyrs* (1972). Texten finns bevarad i tre recensioner. Det är den version som Back menar har kortats respektive förlängts i de två övriga versionerna, som har översatts. Volymen är inte så tjock men ändå innehållsrik. Vid sidan av de översatta texterna finns även en omfattande inledning på 30 sidor

(inklusive en detaljerad diskussion av källäget och de handskrifter som finns bevarade), ett appendix med de ställen där Back avviker från Marcovichs text, en rik bibliografi samt ett bibelindex.

Justinus texter från en tid strax efter den period då de nytestamentliga texterna författades är väl värda att läsas. De ger både en spännande glimt av den tidigaste kristna historien och en aning av den tidigkristna förståelsen av Jesusgestalten endast cirka hundra år efter de första apostlarna.

Henrik Rydell Johnsén

Lund

Maijastina Kahlos (red.). *The Faces of the Other: Religious Rivalry and Ethnic Encounters in the Later Roman World*. *Cursor mundi* 10. Turnhout: Brepols 2011. viii+324 s. ISBN: 978-2-503-53999-7.

Hvad har skildringer af Kybelekulten i Rom at gøre med Ammians skildringer af hunnerne? Det er ofte en udfordring i artikelsamlinger, at få samlingen til at fremstå som et hele. I denne samling af ni artikler er det lykkedes. Bogen er et resultat af et forskningssamarbejde, den er velredigeret – forsynet med bibliografi og indeks og en introduktion, der gør andet og mere, end at opsummere artiklerne – og dens problemfelt har styrke til at bære artiklernes diversitet.

Problemfeltet er de "andre", hvordan forskellige grupper i den senere romerske verden har skildret og fremmedgjort andre grupper og herved bidraget til at definere deres egen gruppeidentitet (1). Potentielt kan skildringer af fremmede eller udenforstående også bidrage til forståelse af de fremmede. Sådanne aspekter er ikke fraværende i bogens artikler, men interesserer såvel redaktør som flertallet af forfatterne mindre.

Bogen består af en introduktion (1–15) og to hoveddele. Første hoveddel diskuterer skildringer af andre religiøse grupper (17–196), mens anden del diskuterer skildringer af andre folkeslag (197–274). Introduktionen påpeger det delvist arbitrære i denne opdeling og bruger som eksempel den ene af Kahlos' artikler. Andre enkeltbidrag viser, at polemik mod religiøse grupper kunne fremstille gruppens herkomst som fremmed og barbarisk (fx Rauhala 55). Tilsvarende omfattede skildringer af fremmede folkeslag ofte en kritisk skildring af

disse folkeslags religiøse skikke eller mangel på samme (fx Isaac 252). Alligevel fungerer opdelingen, idet enkeltbidrag inden for de to dele supplerer hinanden særligt godt (fx Vähäkangas og Jacobsen i del I og Lampinen og Isaac i del II).

I introduktionen diskuterer Kahlos bogens problemstilling og tilgang (1–5). Fokus er på "otherness as a discursive construct and as a relational category" (2), og det antages, at skildringer af andre bidrager til gruppeidentitetsdannelse og grænsedragning. Bogen vil diskutere "the process of image formation – the reasons and mechanisms behind the image" (4). Dette valg danner ramme for gode enkeltbidrag og et endnu bedre hele. Kahlos skriver imidlertid også "it is largely irrelevant whether these depictions or images are true or false" (4). Dette udsagn afspejler en skepsis i forhold til at diskutere "wie es eigentlich gewesen", der har været fremherskende i snart fyrré år. Bogen viser, at denne bedagede berøringsangst er uholdbar: Hvordan kan man diskutere "the reasons and mechanisms behind the image", hvis man undlader at forholde sig til, om det billede, der tegnes, svarer til forfatterens og det samtidige publikums (oplevede) virkelighed? Romerske forfattere beskrev med gru keltiske og germanske menneskeofringer (Isaac) – men nogle af disse beskrivelser røber kendskab til detaljer i ritualer, der kan belægges arkæologisk. Modsat i forhold til kristne og jøder, hvor intet tyder på, at de skulle have praktiseret de menneskeofringer, som også nogle af deres modstandere tilskrev dem (Jacobsen, Mertaniemi, Kahlos, Lampinen). Disse og andre eksempler peger på et dynamisk samspil mellem det, der blev observeret, de fordomme, hvorigennem det observerede blev fortolket og beskriverens dagsorden. Flere enkeltbidrag, inklusiv Kahlos' egne, lader da også hånt om indledningens tabuisering af den historiske "virkelighed", og diskuterer, hvordan skildringerne forholdt sig til og giver indsigt i det skildrede (fx Kahlos 193, Petersen 34–35 og 46–48 og Isaac 252–253).

Efter at have klarlagt problemstillingen giver Kahlos en kort skitse af den tidligere forskning i identitetsdannelse og "de andre" indenfor antikstudier (5–7). Herefter følger et kort resumé af bogens ni artikler (7–9). Mange introduktioner af antologier ville slutte her. Kahlos går videre og identificerer ni gennemgående træk i fremmedgørelse og identitetsdannelse i antikken, som artiklerne klarlægger (9–15). Ét af de væsentlige anliggender i flere af de analyserede tekster er grænsedragning. Der henvises ikke hertil, men disse observationer bekræfter

Frederik Barths indflydelsesrige teori om gruppeidentitetsdannelse (*Ethnic Groups and Boundaries*, 1969).

Den første artikel i bogens første del er skrevet af Anders Klostergaard Petersen. Artiklen har tre dele. Sidste del (39–50) behandler Paulus' retoriske fremmedgørelse af sine modstandere i Andet Korintherbrev. Med afsæt i den teori, at den nære anden er mest problematisk, argumenterer Petersen for, at Paulus' modstandere næppe førte en radikalt afvigende lære. Anden del (31–39) diskuterer forudsætninger for fortolkningen, fx at brevet er en enhed. Artiklens første del (19–30) giver eksempler på teoretiske positioner om identitet og fremmedgørelse. Desværre bringes disse kun undtagelsesvis (den nære fremmede) i spil i forhold til artiklens del tre.

Marika Rauhala diskuterer livligt og indsigtfuldt skildringer af Kybelekulten (51–82). Ambivalente skildringer dominerer i senrepublikken og tidlig kejsertid frem til og med Lucian og Apuleius. I senantikken kompliceres billedet yderligere. Her findes fortsat ambivalente skildringer – men nu sideløbende med ny-platonikeres allegorisk apologi for kulten og skarp kristen polemik.

Päivi Vähäkangas analyserer Irenæus' skildring af valentinianerne (83–104). Hun fokuserer ikke på denne kritiks "doctrinal contents" men på "the means and strategies used in his refutation" (85). Vähäkangas påviser en række spændinger i Irenæus' polemik, fx: Valentinus skildres som kætteriets ophav, mens alle kætteriets oprindelse føres tilbage til Simon Mager (91). Valentinianerne fremstilles som splittede, men de bekæmpes som et hele (93–95). Irenæus' polemik sammenlignes fortjenstfuldt med Kelsos' samtidige polemik mod de kristne og med polemikken mod valentinianerne i *Sandhedens Vidnesbyrd* (102–104).

Anders-Christian Jacobsen analyserer Tertullians skildringer af hedninger, kættere og kvinder, som vigtige eksempler på "andre" og hans grænsedragningsstrategier i forhold til disse (105–134). Jacobsen fokuserer sin analyse på tre af Tertullians værker (og drager paralleller til andre), men strukturerer analysen efter de tre kategorier af "andre". Herved kombineres en tekstnær og tværgående analyse forbilledligt. Jacobsen viser, at Tertullian på den ene side trækker skarpe grænser for sine læsere, mens han på den anden opbløder disse i anerkendelse af den komplekse virkelighed, som læserne befinder sig i. I forhold til hedninger veksler Tertullian mellem at fremmedgøre disse, invitere dem til omvendelse og appellere til fælles menneskelighed.

Markus Mertaniemi undersøger udviklingen i polemikken mod kristne som "de andre" fra tredje til femte århundrede (135–164). Mertaniemis analyse er kronologisk og viser, at den ændrede rollefordeling mellem hedninger og kristne i fjerde århundrede påvirkede polemikkens art – men ikke altid dens substans. Kristne kunne fortsat skildres som umoralske, ugudelige og skyldige i ulykker og nederlag (152–157). Ét punkt kan jeg, artiklens kvalitet til trods, ikke følge. Når de kristne eller deres dyrkelse af Kristus blev karakteriseret som overtroiske/overtroisk var dette ikke kun en kritik af dem eller deres kultus som naive/naiv. For en romer blev *superstitio* også set som en trussel mod samfundets trivsel, freden med guderne og den sociale orden.

Fjerde til femte århundredes kristnes skildringer af hedninger er emnet for Maijastina Kahlos' første artikel (165–195). Artiklen har tre dele. Første del fremægger: hvordan kristne konceptualiserede hedninger og herigennem opretholdt egen identitet (166–171). Anden del analyserer temaer fra kristnes skildringer af hedninger som stupide, umoralske eller ligefrem bestialske og diabolske (171–184). Tredje del undersøger, hvordan det kristne billede af hedninger blev appliceret på andre "andre" (185–192). Artiklen trækker på et stort kildemateriale og leverer originale sidebemærkninger, der kunne udfoldes i selvstændige artikler (fx 168 note 17). Kahlos hævder som afslutning, at den intensive dæmonisering af modstandere, resulterede i vold og ødelæggelse af templer. Den forskning Kahlos henviser til giver imidlertid kun meget få eksempler på hedenske "martyrer" og tempelødelæggelse (i kontrast til forfald).

Antti Lampinen diskuterer i den første artikel i bogens anden del skildringer af gallere og germanere fra senrepublikken til senantikken (199–236). Han påviser, at skildringen af gallere som barbarer trænges i baggrunden efter Galliens erobring, at mange træk overføres på skildringen af germanerne, men at ideen om gallerne, som barbarer, genoplives i senantikken skildringen af bagauderne. Han trækker på et stort kildemateriale fra en lang periode og påviser relativ stor kontinuitet i fremmedgørelsen af "andre" folk fra nord.

Som et glimrende med- og modspil leverer Benjamin Isaac en undersøgelse af en enkelt forfatter, Ammian (237–258). Problemfeltet er Ammians skildringer af fremmede med særligt fokus på alanerne, hunnerne, saracenerne og andre nomadefolk. Ammian skildrer disse folkeslag som moralsk, socialt og kulturelt underlegne, som over-

troiske og uden guds frygt. Isaac påviser, at Ammian her trækker på gamle stereotyper.

I bogens sidste artikel argumenterer Majastina Kahlos for, at religion var en vigtig romersk identitetsmarkør i hele perioden tredje-femte århundrede. Som en komponent i opretholdelsen af det romerske selv billede blev "andre" fremstillet som afvigende og uromerske. Disse grundtræk ændredes ikke ved overgangen til kristendommen, men det gør indholdet i den rette religiøsitet: I tredje århundrede deltagelse i de rette kultiske ritualer, i fjerde-femte århundrede at tilhøre den rette kristne gruppe.

Kahlos og de øvrige forfattere har leveret en bog, der på trods af geografisk og kronologisk spændvidde har så stor sammenhængskraft, at bogens "værdi" er større end summen af "værdierne" af de enkelte bidrag.

Jakob Engberg
Aarhus

Sankt Brendans sjöfärd. Svensk översättning av Göran Fäldt. Skellefteå: Artos & Norma 2014. 130 s. ISBN: 978-91-7580-679-2.

Sankt Brendans havseilas er en fantastisk historie fra Irlands tidlige middelalder. Berettelsen om Brendan og hans ferd var enormt populær i Europa utover i middelalderen og ble raskt oversatt til flere språk. Noen har sett det som en oppbyggelig fortelling for munkene der det liturgiske liv er i fokus, mens andre har latt seg trollebinde av tanken på at dette kan ha vært en reell reise på havet, med oppdagelse av fjerne øyer og nye kontinenter. Det er omdiskutert når verket for første gang ble nedskrevet; forskere har hevdet alt fra slutten av 700-tallet til 900-tallet. Et stort antall latinske manuskripter har overlevd.

Historien innledes med at Brendan, abbed av Clonfert, får besøk av munken Barrind som forteller om sin reise til De helliges lovede land, en øy full av deilige frukter og edelstener, der mat og drikke er unødvendig og der Kristus selv er lyset. Brendan bestemmer seg for å reise til dette paradiset, og sammen med sytten følgesvenner legger han ut i en båt dekket med oksehud. De seiler med vinden; Gud er deres kaptein og ledsager. Brendan holder motet oppe hos brødrene under den strabasjose seilasen som varer i syv år. På reisen møter de

både skremmende havmonstre, ildsprutende fjell, djevler og en ulykkelig Judas Iskariot, men de hjelpes også av talende fugler, gudfryktige munkar og mat som bringes dem på mystisk vis.

Nå har den første svenske oversettelsen av dette verket sett dagens lys. Den er gjort av Göran Fäldt og har en fyldig innledning skrevet av Per Beskow. Selve oversettelsen er gjort fra Barron & Burgess' engelske oversettelse *The Voyage of St Brendan. Representative Versions of the Legend in English Translation*.

Det er en vakker liten bok forlaget har gitt ut. Språket er lett og ledig, og verket er rikt illustrert. Fortellingen er i prosaform og med et mere moderne preg enn den norske versjonen av verket som finns tilgjengelig, Helge Nordahls oversettelse av den gammelfranske versjonen. Beskows innledning er informativ og skrevet for å appellere til en bred leserskare; den henviser både til moderne fantasy-litteratur og til faktiske sjøreiser. Bakerst i boken fins en liten liturgisk ordliste og en liste over salmesitat.

Det er imidlertid en svakhet ved denne utgaven at verket synes å være oversatt fra den engelske oversettelsen. Fäldts tekst er riktignok "granskad av Per Beskow utifrån Carl Selmers latinska utgåva, *Navigatio Sancti Brendai Abbatis*", men man kan spørre seg om ikke det hadde vært naturlig å gå rett til den latinske teksten. Med denne utgivelsen virker det med andre ord som at Artos særlig sikter mot et ikke-akademisk publikum. Verket er som nevnt vakkert illustrert, men der finnes dessverre ingen fortegnelse over illustrasjonene.

Alt i alt er uansett Fäldts oversettelse et velkomment bidrag i vintermørket som vil kunne bidra til at flere nordiske lesere lar seg fengsle av munken Brendan og hans fascinerende reise.

Benedicte Sato Arentzen
Lund

Andreas Westergren. *Sketching the Invisible: Patterns of Church and City in Theodoret of Cyrrhus' Philotheos Historia*. Dokt. avh. Lunds universitet: Centrum för teologi och religionsvetenskap 2012. 340 s. ISBN 9789174733822.

In this dissertation, Andreas Westergren offers a structured study of the multivalent vignettes that comprise Theodoret's *Philotheos Historia*.

Overall, Westergren argues for counting Theodoret's compendium a seminal marker aimed at placing emergent monasticism in the service of civic and ecclesial ideals. On a more particular level, Westergren's study presents a careful and nuanced reading of both text and context. As he, quite literally, 'stages' consideration of both historical reality and rhetorical construct, Westergren aligns his analyses with the spectrum of personalities that organize Theodoret's work. Moving sequentially, he traces a first narrative trajectory which begins with less formal monastic settings and concludes with the coenobitic structures that dot the landscape of late Ancient Antioch, and its Syrian environs. A second narrative line links desert and city in a parallel progression. Within these frames, Westergren elucidates the rhetorical logic that governs the sequence of characters, which populate, and define Theodoret's descriptive topography. He suggests that the protagonists of each of the included lives have been crafted to represent a perceived constituency, within an artfully conceived and carefully delineated narrative tapestry.

Skilfully formulated in a manner that mimics, in some sense, the rhetorical scaffolding it seeks to elucidate, Westergren's study is presented in four distinct segments. A detailed introduction outlines the parameters that ground the present analyses, and includes substantive assessment of existing scholarship. This section simultaneously serves as the prologue to a 'play', whose 'acts' and 'scenes' are variously comprised of more focused selected vignettes. Here, the nomenclature Westergren employs serves to effectively remind the reader of the constructed and performative character of all ancient narrative. As 'Transformative Characters' (chapter 2) enter and exit 'Transformative Spaces' (chapter 3), the stagecraft of discursive analysis is deftly leveraged to make a provocative and compelling argument for reading Theodoret's vision of monastic life as implicitly invested in shaping a civic and ecclesial constituency which, in the final 'act', emerges as a 'Christian Society' (chapter 4).

Westergren introduces the first of these progressions with a civic and philosophical analysis of James of Nisibis (2.2). This is followed by consideration of the *Life* of Eusebius, and with him "the civilization of ascetics who came together to build a monastery" (2.3). A trajectory of 'christianization' continues in Theodoret's account of the "philosophical conversion" of Theodoret's mother (2.4). It culminates with an address of a fourth, and final protagonist, the monk-bishop Abraham,

who introduces a “discourse of ecclesiastization, in which civic society is likewise transform[ed] for the better” (2.5). Westergren suggests this evolution marks a movement that “contextualize[s] the ascetic within a well-known discourse about society where the philosopher had a crucial role” by transferring “the ascetic’s sometimes ambiguous, symbolic impact to the church” (159).

Westergren frames a second, parallel, progression as moving from the “borderland between Persia and Rome to the metropolis of Antioch, and [...] eventually, to Cyrrhus, Theodoret’s [own] diocese” (171). Here, discussion begins with the *Lives* of Julian Saba and James of Nisibis, who are settled “east of the Euphrates” (3.2). It then shifts to consider a subset of longer narratives, whose protagonists are situated geographically in, or near, Antioch. The chapter culminates with stories that take place in “the meadows of Cyrrhus”, the region where Theodoret served as bishop. As Westergren traces this development, he explores the degree to which Theodoret’s treatise, itself, represents a textured and symbolic expression of emergent praxis, aimed at performing the work of melding monastery, village and city into a re-imagined *ekklesia*.

The dissertation’s final chapter argues that Theodoret fashions Symeon the Stylite as the culminating embodiment of each respective progression, and as such, emblematic of “the whole world coming together” (276). Through examining the *Life* of Symeon “from the point of view of the questions [...] [that are] important” to the present investigation (276), Westergren argues that in Symeon, “discourses of sacralization, civilization, christianization, and ecclesiastization” are jointly leveraged (276) so as to advance and affirm the central importance of church in society.

Westergren’s analyses are meticulously researched and thoughtfully presented. His study is deeply rooted in close reading of a broad swathe of critical research. He is both innovative and responsible in re-framing primary and secondary source material in a manner that remains, at once, elucidating, and provocative. In places, a somewhat loose, colloquial writing style belies the depth of Westergren’s analyses. Elsewhere, a persistent pre-disposition to infuse historical analysis with theological weight, encumbers ideas that could be rendered in more fluid prose. In turn, while Westergren is overtly meticulous in citing his sources, he is selectively less transparent in documenting the degree to which foundational elements of his study

have been shaped by ongoing conversation with closer contemporaries. This gives Westergren's discussion a veneer of coining a new approach, rather than re-directing ideas that grow out of a rich conceptual ethos. Such opacity arguably reflects the influence of models, methods and modes of scholarship that, in many circles, have happily gone out of vogue. However, it also inadvertently masks the skill with which Westergren has effectively adopted and adapted pre-suppositions encountered in broader, emergent discourse, and deftly made these his own.

Such readily amendable limitations do not diminish the significance of Westergren's overarching project. As Westergren 'sketches the invisible', with Theodoret, he elucidates for his readers a richly woven tapestry of ideas that invite renewed consideration of the structures that shaped the civic identity of an emergent Christian *ekklesia*. By virtue of re-configuring established conclusions and forging new connections, Westergren's approach re-directs the critical focus of scholarly consideration of Theodoret's *Philotheos Historia* in exciting and patently useful ways. As such, this dissertation presents a rich contribution to the fields of both Church History and Ecclesiology. Simultaneously, in envisioning Westergren's future investments, it offers a tantalizing glimpse of what lies unseen just beyond the scholarly horizon.

Lillian Larsen
Redlands, USA

Magnus Zetterholm & Samuel Byrskog (red.). *The Making of Christianity: Conflicts, Contacts, and Constructions: Essays in Honor of Bengt Holmberg*. Coniectanea biblica: New Testament series 47. Winona Lake: Eisenbrauns 2012. 464 s. ISBN: 9781575068176.

Bengt Holmberg är inom den bibelvetenskapliga forskningen känd som en av de stora pionjäreerna när det kommer till att använda sociologiska teorier vid tolkningen av nytestamentliga texter. När *Paul and Power*, Holmbergs avhandling, publicerades 1978 var de metoder som idag utgör omistliga redskap i varje exegets verktygslåda ännu till stora delar obeprövade. Att Holmberg tillhörde de första som gjorde detta bevisas inte minst av det faktum att det är omöjligt att skriva en

bok om sociologiska metoder och Nya testamentet utan att nämna hans namn och verk. Hans internationella storhet bekräftas också när man bland dem som velat hedra Bengt Holmberg i denna festskrift, märker namnen på några av de senaste decenniernas mest ansedda forskare på Nya testamentet. Redaktörerna Magnus Zetterholm och Samuel Byrskog, båda verksamma inom ämnet Nya testamentets exegetik vid Lunds Universitet, har alltså samlat en värdig skara medverkande till denna volym, som alla skrivit om ämnen som på olika sätt knyter an till Holmbergs egen forskning. Titeln på volymen, *The Making of Christianity: Conflicts, Contacts, and Constructions*, fångar på ett bra sätt vad det handlar om och alla bidrag har en tydlig koppling till de intresseområden som Holmberg berört. Det kan därför vara lämpligt att innan vi går vidare till dessa artiklar nämna något om Holmbergs viktigaste bidrag till vetenskapen.

I redan nämnda *Paul and Power*, som bar undertiteln *The Structure of Authority in the Primitive Church as Reflected in the Pauline Epistles*, intresserade sig Holmberg för vad som hände med auktoriteten i Paulus församlingar efter att aposteln själv hade lämnat scenen. Genom att använda den berömde tyske sociologen Max Webers teorier om "karismatisk auktoritet" och "rutiniserandet av karisma", jämte bland annat Peter Berger och Thomas Luckmanns klassiker från 1966, *The Social Construction of Reality*, formulerade Holmberg en teori, som skulle komma att bli mycket inflytelserik, om hur kristna ämbeten vuxit fram i de paulinska församlingarna. När hans andra monografi, *Sociology and the New Testament* (1990), kom ett drygt decennium senare hade det blivit på modet att använda sociologiska metoder och perspektiv inom bibelforskningen, och Holmberg fick här tillfälle att vidare utvärdera dessas potential liksom begränsningar vid tolkningen av Nya Testamentet. Efter att 2001 ha publicerat en bok på svenska om Jesus (*Människa och mer: Jesus i forskningens ljus*) återvände Holmberg till de samhällsvetenskapliga perspektiven och står som redaktör för volymen *Exploring Early Christian Identity* från 2008 där han också själv bidrar med artikeln "Understanding the First Hundred Years of Christian Identity". Så långt Holmbergs vetenskapliga gärning.

När vi vänder oss till festskriften märker man att sju av festskriftens sexton artiklar har titlar som innehåller termen "identity", ett ord som varit på modet inom forskningen på senare tid. Bland dessa sju finns några av volymens mest intressanta och ambitiösa bidrag. Jag tänker framför allt på William Campbells "Gentile Identity and Trans-

formation in Christ According to Paul", Gerd Theissens "The Letter to the Romans and Paul's Plural Identity: A Dialogical Self in Dialogue with Judaism and Christianity" och Magnus Zetterholms "'Will the Real Gentile-Christian Please Stand Up!' Torah and the Crisis of Identity Formation." Samtliga dessa tre artiklar diskuterar problematik rörande "kristen identitet" i den tidiga kyrkan i förhållande till samtidens "judendom". Trots att väldigt mycket forskning producerats kring detta på senare tid lyckas de hitta vägar till dessa frågeställningar som bidrar med tänkvärda och ibland oväntade perspektiv. Birger Olssons artikel om förbundsförnyelse i Johannesbrevet är också den läsvärd, och befinner sig i samma sfär som de nyss nämnda genom att den diskuterar frågor om identitet i förhållande till judiskt och kristet. Till artiklarna på ämnet judendom/kristendom får även Stephen Westerholms "The Judaism Paul Left Behind Him" räknas, i vilken Westerholm argumenterar för ett mer traditionellt perspektiv på Paulus förhållande till judendomen.

Övriga bidrag som uttryckligen behandlar frågor om identitet är Halvor Moxnes artikel "Constructing the Galilee of Jesus in an Age of Ethnic Identity", Karl Olav Sandnes "Statues and Identity: Dion of Prusa's (Dio Chrysostomos) Rhodian Discourse (Or. 31) and the New Testament", och Adela Yarbro Collins "Baptism and the Formation of Identity". Av dessa tre är den förstnämnda, vilken är inriktad på modern forskningshistoria, starkast. Övriga två är främst textgenomgångar som, även om de innehåller en del intressant, inte landar i särskilt spektakulära slutsatser.

Festskriftens huvudtitel är ju *The Making of Christianity*, och tydligt är att detta syftar på en process som inte var avslutad i och med att Nya testamentets skrifter blivit författade. Således behandlar flera av artiklarna även material från den tidiga kyrkohistorien. Samuel Byrskog diskuterar idén om tidiga Jesustraditioner som "minnen" hos bland andra Papias och Justinus Martyren; Judith Lieu resonerar kring synen på kvinnor hos de tidigkristna apologeterna, med särskilt fokus på Justinus Martyren och Minucius Felix; och Tommy Wassermans bidrag behandlar manuskriptstudier och Bart Ehrmans idé om "the orthodox corruption of Scripture" (tanken att "ortodoxa" skrivare ändrade i manuskripten för att anpassa dem till den rätta läran) som Wasserman opponerar sig emot. Klart läsvärt är ett annat av volymens mer ambitiösa bidrag författat av Anders Runesson. Han ställer i sin artikel frågan om det är möjligt att tala om *mission* före 300-talet och

problematiserar begreppet genom att bland annat diskutera dess relation till våld och imperialism på ett mycket sakligt sätt.

I James Dunns artikel "The Legal Status of the Earliest Christian Churches" och Mikael Tellbes "Ephesus and Power: Early Christian Textual Prototypes of Authority in a Local Perspective" är vi åter tillbaka i de sociologiska perspektiven med två artiklar som på ett lämpligt sätt knyter an till Holmbergs gärning på det området; särskilt Tellbes artikel som innehåller en utförlig diskussion av *Paul and Power*. De resterande två bidragen behandlar Jesus och evangelieforskningen: Birger Gerhardssons korta text om de synoptiska evangeliernas liknelser och Dieter Mitternachts intressanta och kritiska undersökning av påven Benedikts syn på historisk-kritisk forskning rörande "den historiske Jesus".

Bengt Holmberg kan med all rätt känna sig hedrad över att ha fått den här volymen tillägnad sig. En röd tråd går igenom den så att var och en som är intresserad av kristendomens framväxt och den tidiga kyrkan finner mycket som är värdefullt och många stimulerande bidrag.

Martin Wessbrandt
Lund

Manuskript till *Patristica Nordica Annuaria*

PNA tar emot manuskript för akademiska artiklar inom fältet patristik och senantik religion. Artiklarna bör vara skrivna på ett skandinaviskt språk, alternativt på engelska. Längden får inte överskrida 10 000 ord, fotnoter inkluderat. Artikeln kompletteras med en kort sammanfattning på engelska (ca 150 ord) och nyckelord. Manuskriptet skall vara utformat enligt *PNA*s författarinstruktioner, se www.teol.lu.se/institutionen/tidskrifter/patristica-nordica-annuaria/. Författaren måste själv se till att manuskriptet är språkligt bearbetat; redaktionen utför inte språkgranskning. Artiklar som värderas för publikation granskas av en anonym fackreferent (*peer reviewer*). Elektroniska manuskript skickas till andreas.westergren@teol.lu.se före 1 september.